

ԳԵԼՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
ՌՈՒԲԵՆ ՆԱԴԴՅԱՆ

ԱՄՃՐ

ՓՈԽԱԿԵՐՄՎՈՂ
ԽԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

32

7-79

ՀՀ ԳԱՍ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ
ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆԸԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, ՌՈՒՔԵՆ ՆԱԴԳՅԱՆ

ԱՆՁԸ ՓՈԽԱԿԵՐՊՎՈՂ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

4108

ՀՏԴ 159.9:1/14
ԳՄԴ 88.5+87

Պ 797 Հայաստանի Հանրապետության Գլխավոր դեղերի Ազգային Ակադեմիայի Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ

Պատասխանատու իրավագիտ. փիլ. գիտ. քնկն.
Մ.Ա. Հարությունյան
Գլխավոր տնօր.
սոցիոլոգ. գիտ. դ-ր, պրոֆեսոր Յու.Ա. Գասպարյան,
հոգեբ. գիտ. դ-ր. Ս. Ֆ. Հարությունյան

Պողոսյան Գ.Ա., Նաղդյան Ռ.Մ.

Պ 797 Անճեղ փոխակերպվող հասարակությունում: -եր.:

«Մարվարք» հրատ., 2008. - 112էջ:

(Հայաստանի Հանրապետության Գիտ. Ազգային Ակադեմիա, Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ):

Այնպես, ինչպես զարգացման ցանկացած գործընթաց, հասարակության զարգացումը եւ ունի իր կայուն և անկայուն, փոխակերպվող, ամուսնացող շրջանները: Այսօր մենք հենց փոխակերպվող հասարակության մեջ ենք ապրում և այդ փոխակերպման գործընթացն անդադադադում է մեզանից յուրաքանչյուրի հոգեբանության վրա: Հենց այդ ազդեցության վերաբերյալն է նվիրված այս աշխատությունը: Այն մասն և ատաս ուղղված է սոցիալական հոգեբաններին, սոցիոլոգներին, անճեղ հոգեբանությանը զբաղվող մասնագետներին, փիլիսոփաներին, կարող է օգտակար լինել բոլոր նրանց համար. ովքեր հետաքրքրվում են անճեղ - հասարակություն փոխարարներության ու փոխազդեցության հարցերով:

ԳՄԴ 88.5+87

ISBN 978-99941-999-7-6

© Պողոսյան Գ.Ա., Նաղդյան Ռ.Մ. 2008 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտք ----- 4

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

ՓՈՒՍԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹՅԱԳՐԵՐԸ

1.1. ՓՈՒՍԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ -----	
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ -----	5
1.2. ՓՈՒՍԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ -----	32
1.3. ԱՆՈՍԻԱՆ ՓՈՒՍԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ -----	45

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆՉԸ ՓՈՒՍԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

2.1. ԱՆՉ-ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ -----	49
2.2. ՓՈՒՍԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ -----	51
2.3. ԱՆՉԻ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ՓՈՒՍԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ -----	68
2.4. ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԻ ԲԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐ ԽՄԲԵՐԸ -----	76
2.5. ԱՆՉԻ ԱՋԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՏՈՐՈՂԻՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ -----	80
2.6. ԱՆՉԻ ՄԱՐԳԻՆԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ -----	83
2.7. ՄԱՐԱՏՎԱԾ ՍՈՑԻՈՒՄ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՒ ՎԻՃԱԿՆԵՐԸ -----	91
2.8. ԱՋԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՏՈՐՈՂԻՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ -----	105

«Հասարակություն» հասկացությունը լայն իմաստով սահմանվում է որպես «... մարդկանց համախմբման այն բոլոր ձևերի և փոխազդեցության միջոցների ամբողջություն, որում արտահայտվում է մարդկանց՝ միմյանցից համակողմանի կախվածությունը»¹: Անճը հասարակական հարաբերությունների մեջ ընդգրկված, համատեղ գործունեություն և շփում իրականացնող մարդն է, սոցիալական հարաբերությունների և գիտակցական գործունեության սուբյեկտը:

«Անճ» և «հասարակություն» երևույթների միջև զգուշորեն ունեցող հարաբերությունները կարելի է բնութագրել որպես փոխկապվածություն, փոխկալամանավորվածություն: Անճն ու հասարակությունը միմյանցից անկախ գոյություն ունենալ չեն կարող, չի կարող գոյություն ունենալ «հասարակական ռոբինզոն»՝ անճ առանց մարդկային հասարակության: Յանկացած անճի գոյություն, ցանկացած անճի կյանք, թեկուզ միայնակ, ոչ խմբում այնուամենայնիվ հասարակական կյանքի դրսևորում ու հաստատում է: Մյուս կողմից անճը հանդես է գալիս որպես հասարակության «ատոմ», «ադյուս», որով կառուցվում են մարդկային խմբերն ու հասարակությունն ամբողջությամբ: Անճ - հասարակություն փոխհարաբերությունների, փոխազդեցությունների հարթը, ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր շարունակում է մնալ որպես բարդագույն էիմենախնդիր: Այդ էիմենախնդիր պահերից մեկն է մեր հետազոտության առարկան՝ այն, թե հասարակական մի գոյաձևից մյուսին անցումը, ինչպես է անդրադառնում անճի վրա, ինչ հոգեբանական էիմենախնդիրների առաջ է կանգնեցնում անճին: Այս հետազոտությունը կարելի է դիտել որպես յուրահատուկ մեթոդաբանություն ու ռեփորտալեկցիա այն հոգեբանական գործընթացների, որ տեղի էին ունենում մեր՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներին մեջ, երբ փլուզվում էր խորհրդային հասարակարգն ու ձևավորվում էր կապիտալիզմը:

1. 1. ՓՈՆԱԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հասարակությունը, որպես համակարգ, քարացած վիճակում չի գտնվում, այն անընդհատ զարգացում է և արժույթ ունենալով իր կայուն շրջանները, յուրահատուկ ճգնաժամերը, վերելքներն ու վայրէջքները: Հասարակության պատմական ընթացքի գիտարկումներն ու վերլուծությունները հանգեցրել են փիլիսոփայության ու սոցիոլոգիայի մեջ զարգացման երկու տարբեր՝ պարբերաշրջանային (ցիկլիկ) և գծային, տեսությունների ձևավորմանը: Կարելի է ստել, որ երկուսի հիմքում էլ աստվածաշնչյան կամ հին արևելյան փիլիսոփայական դրույթներ են: Ըստ առաջին մտայնման՝ ամեն ինչ կրկնվում է, ոչ մի նոր բան չի առաջանում. աստղաբանական, կենսաբանական, աստղա կյանքի փուլերի մանրությամբ գոյություն ունեն մալ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային կյանքի պարբերական փուլեր, որոնցով էլ քննադատվում է կառավարությունների, պետությունների զարգացման ու անկման փուլերի, միջազգային ու ներպետական լարման փուլերի ու կայուն շրջանների հերթագայությունը: Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե փուլերն իրար կրկնում են մույուրյամբ, յուրաքանչյուր հաջորդ կրկնություն այլ մակարդակի վրա է գտնվում՝ պարույրի նմանությամբ:

Ըստ երկրորդ տեսության՝ մարդկության պատմությունը շարժվում է դեպի որոշակի նպատակ, իսկ յուրաքանչյուր պատմական փուլ ու իրադարձություն այդ նպատակի իրականացման ճանապարհին իր դերն է կատարում: Այս տեսությունն էլ վերջո հանգեցնում է անընդհատ զարգացման մտքին: Սոցիալական ու պատմական զարգացումը կարելի է դիտարկել որպես տիեզերքի, Արեգակնային համակարգի, Երկրի զարգացման հեկայական գծի մաս: Ընդ որում, զարգացման պրոցեսներն ուղղված են ամբողջի բոլոր մասերի մերդաշնակացմանը, կառուցվածքային ու ֆունկցիոնալ համապատասխանեցմանը:

Սակայն չպետք է մոռանալ, որ «ցանկացած համակարգի զարգացում իրենից ներկայացնում է համակարգի կառուցվածքի բարձրացում և բարդացում: Բայց զարգացման ընթացքում անհամապատասխանությունների ու աններդաշնակությունների կուտակումը կարող է հանգեցնել համակարգի անկմանը»:

¹ Современная западная социология: Словарь. М., Политиздат, 1990, с. 232.

² Социология. Курс лекций. Ю.Г. Волков, В.Н. Нечипуренко, А.В. Попов, С.И. Самыгин. Феникс, Ростов-на-Дону, 1999, с. 161.

Արևև սոցիալ-տնտեսական համակարգի անցումը մեկ այլ համակարգի տեղի է ունենում սոցիալական հեղափոխությունների՝ հասարակական կյանքի արմատական հեղաշրջման միջոցով: Իսկ պատճառը հիմնականում լինում է հասարակության արտադրական ուժերի անճան, հնացած, պահպանողական արտադրական հարաբերությունների համակարգի միջև կոնֆլիկտի լստրացումը, որն արտահայտվում է սոցիալական բշնամանքի ուժգնացումով:

Այս երկու տեսություններից ոչ մեկն էլ ակնհայտ առավելություն է գերակայող հավաստիություն չունի, և «մարտը» վիճակում երկուսն էլ քննադատվում է: Սակայն դրանց միջև մենք պետք է անհատականություն չենք տեսնում, կարևորում ենք այն փաստը, որ զարգացման այս երկու տեսություններն էլ հասարակության զարգացումը չեն դիտում որպես այն կազմող անհատների զարգացումից անկախ երևույթ: Նույն ձևով էլ վերջիններին զարգացումը հասարակության զարգացման անմիջական ազդեցության տակ է գտնվում: Հասարակությունը բազմաշափ երևույթ է, իսկ դրա համար որպես նախադրյալ հանդես է գալիս մարդու համակողմանի բազմաշափ էությունը, որը նրան բայլ է տալիս իր մեջ ամփոփել ու ներդաշնակ կերպով միավորել երբեմն իրար հակասող կենսաբանական, մշակութային ու սոցիալական երևույթները: Միևնույն ժամանակ մարդը հակասական էակ է. նրանում ամբողջատ պայքար է գնում այդ հակասական երևույթների (օրինակ՝ ռացիոնալի և իռացիոնալի) միջև: Նրա հակասականությունը զգալի է նաև հասարակության մեջ, անընդհատ անկախության ու պատության ձգտելով՝ նա միաժամանակ նաև փոխադարձ կապերի ու կախվածությունների մեջ է ծանուցում: Անհատների անկախության կամ կախված լինելու երևույթը հանդես է գալիս որպես պատմական տեսանկյունից ելակետային, բարձր ու իումանիտական չափանիշ հասարակության տարբեր ձևերի ու զարգացման աստիճանների դասակարգման համար: Մարդ էակի՝ ազատության հանդեպ ունեցած հակակարգն այս ձգտումն էլ հենց ընկած է պատմական ու հասարակական զարգացումների ու անցումների հիմքում:

Հասարակական զարգացումներն ու անցումներն իրենց հետ թերում են հասարակական կյանքի բազմաթիվ փոփոխություններ: Իսկ հասարակական կյանքի այն հիմնական կողմերը, որոնք իրենց վրա են կրում այդ փոփոխությունները, տարբեր կերպ են բնորոշվում տարբեր հեղինակների կողմից: «...Կարելի է առանձնացնել մարդկային կյանքի երեք հատուկ ձևեր. հասարակության, որպես ամբողջական համակարգի մեջ մարդու վիճակը՝ անկախ կամ կախյալ, նրա օտարված լինելը; մարդու գործունեության որակը, մարդկային մշակույթի բնույթը, որպես գործունեության արդյունքների ու միջոցների անբող-

ջություն՝ վերարտադրողական, առօրյա կամ հակառակը՝ նորարարական ու դրոյունավետ գործունեությունը (համապատասխանաբար՝ ավանդական կամ ժամանակակից հասարակություններ); հասարակարգային տիպը՝ աշխատանքային գործունեության ընթացքում մարդկանց միջև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների բնույթը՝ ... նախաձեռնական-համայնականից մինչև սոցիալիստական հարաբերություններ: Ամբողջականության մեջ սրանք կազմում են մարդկային եռաչափ տարածությունը»⁷:

Մարդկային կյանքի այս ձևերից բացի, առանձնացվում են նաև մարդկային կյանքի բնական-հասարակական չափորոշիչներ՝ հասարակական-էկոլոգիական տարածությունը, որպես կենսագործունեության միջավայր ցամառող հասարակական ծանրաթեթիվածության տարածություն, և հասարակական ժամանակը, այսինքն, մարդկանց անհատական ու կոլեկտիվ կյանքին հատուկ տևողությունն ու ոիրմերը, դրանց հարաբերությունը բնության ու տիեզերքի ոիրմերի հետ:

Տարբեր հասարակություններում տեղի ունեցող մարդկային կյանքի այս յուրու կողմերի փոփոխությունները տարբեր ժամանակաշրջաններում օրինաչափ կերպով զմեմվում են միմյանց: Մարդկանց մոտ միևնույն սոցիալ-հոգեբանական գծերի կամ հոգեբանական հիմքեր ունեցող միևնույն վայրի ձևերի ի հայտ գալը հնարավոր չէ բացատրել միայն այդ երևույթներն զտաք թերող պատճառների նույնությանը կամ նմանությանը. անհնար է ամուսնել հասարակական շփումը, հաղորդակցությունը, որը միշտ առկա է: Իհարկե, այնպիսի հոգեբանական վարքի ձևի մասին, ինչպիսին ինքնասպանությունն է, հնարավոր է ասել, որ դրա պատճառները հիմնականում միևնույն բնույթի են լինում, իսկ ինքնասպանություն գործող անձինք միմյանց հետ չեն հաղորդակցվում, միություններ չեն կազմում, սակայն ինքնասպանությունների օրինակը բացառիկ դեպքերի շարքին է դասվում, չնայած նույնիսկ այս դեպքում է հնարավոր ասել, որ նման դեպքերի մասին լրատ լինելը և կարող է ազդեցության իր քափին ունենալ, հատկապես որ հայտնի են մասսայական, մի տեսակ վարակիչ բնույթ ունեցող ինքնասպանությունների դեպքեր: Ամեն դեպքում, գրեթե միշտ միանման սոցիալ-հոգեբանական երևույթները միմյանցից լրիվ մեկուսացածության մեջ չեն գտնվում: Սակայն նրանց փոխհարաբերությունները հանդես են գալիս ոչ թե միաժամանակ, այլ ժամանակի մեջ ձգված յուրահատուկ շրջա-

⁷ *Наше общество в трех измерениях. В авторской редакции член-корреспондент РАН И.И.Лапин, канд. филос. наук Л.А.Беляева. М., 1994. с. 9-10.*

յական ընդունե՞ն կրուն: Հենց «շրթայի»՝ հաղորդակցության միջոցով են ձևավորվում հասարակական տրամադրության այս կամ այն տարրերը, իսկ ավելի ընդհանուր, լայն իմաստով՝ հասարակական զարգացումների հիմքերը:

Ինչէն, ինչպիսին էլ լինեն հասարակական զարգացումների պատճառներն ու հիմքերը, որպես համակարգ հանդես եկող ցանկացած հասարակություն, ժամանակ առ ժամանակ իր զարգացման մեջ մի փուլից մյուսին է անցնում, կայուն շրջաններին փոխարինում են անկայուն շրջանները: Ըստ որում, ինչպես իրավացիորեն նշում է Օ.Ա. Անդրեևս⁴, անկայունության բացասական իմաստը միայն մեր գիտակցության մեջ է, իսկ իրականում այն զարգացման նորմատիվ գործընթաց է, որի իմաստը իրեն սպառնում համակարգի վերակառուցումն է: Այլ հարց է, որ այդ վերակառուցումը կարող է տեղի ունենալ շատ սահուն ու անցկատ կերպով, և ընդհակառակը՝ կարող է վերածվել ճգնաժամի, ընդհուպ մինչև արյունալի հեղափոխությունների: Ըստ որում, առանձնացվում են հասարակության մասնակի և ընդհանուր ճգնաժամեր: Մասնակի ճգնաժամերը սահմանափակվում են երկրի որոշակի հատվածով, ռեգիոնով կամ հասարակության որոշակի ոլորտներով, այն դեպքում, երբ ընդհանուր ճգնաժամն ընդգրկում է երկիրն ամբողջությամբ, վերաբերում է հասարակության բոլոր շերտերին:

Ինչպիսի ընթացք էլ ստանան այդ փուլային անցումները, ճգնաժամերը, ժամանակակարգական ու հասարակարգային իմաստով ինչպիսին էլ լինեն նախորդող ու հաջորդող փուլերը, միևնույն է՝ անցման շրջանները բոլոր դեպքերում մեծ ընդհանրություններ ունեն և կրում են «անցումային հասարակություն» անվանումը:

Որոշ ժամանակից փ վեր մարդկությունը սկսել է ոչ այնքան հարմարվել շրջակա բնական միջավայրին, որքան ակտիվորեն կերպարանափոխել, հարմարեցնել այն իր կարիքներին ու ձգտումներին:

Կամ մի խումբ երկրներ, որ գտնվում են զարգացման տարրեր փուլերում, և այդ պատճառով էլ դրանից ոճանք ստիպված են հարմարվել այն սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և տեխնոլոգիական պայմաններին, որոնք զարգացած երկրների ջանքերի ու գործունեության շնորհիվ են ձևավորվել աշխարհում: Այլ կերպ ասած, մարդկային հասարակության մի մասը հարկադրված է հարձակվել «արտաքին պայմաններին», որոնք առավելապես ստեղծված են

մարդկային հասարակության մյուս մասի ուժերով: Այդ յուրատեսակ «ավտոադապտացիան» իրականում ոչ մի տարօրինակ բան չի պարունակում իր մեջ: Էկոլոգիական համակարգերին նույնպես հաստիկ է ճման ռեժիմով զարգացանալը: Էկոհամակարգի որոշակի տարրեր կյանքի ու գործունեության պայմաններ են ստեղծում նրա մյուս տարրերի համար: Էկոհամակարգն այդպիսով ավտոադապտացիայի (ինքնահարմարման) շրջափուլ է իրականացնում:

Մարդկային հասարակության սոցիալական համակարգերը, իրենց հերթին, մտնում են մոլորակի գոբալ Էկոհամակարգի մեջ: Այդ երկու համակարգերի փոխկապակցվածությունը կարմխառնված է պատմականորեն և պայմանավորված է նրանց զարգացմամբ: Զարգացման անհամասնորոշումները, համակարգում «առաջատար» և «հետամնաց» տարրերի առկայությունը բնութագրական են ցանկացած համակարգի կենսագործունեության պոտենցիալատական հայեցակետի համար: Հիրավի, կենդանի համակարգերի պրոգրեսիստական հայեցակետը ամենատարածվածն է, բայց ոչ միակը: Դարվինից սկսած, էվոլյուցիոն զարգացման և էկոհամակարգերի առաջընթացի տեսությունը գերշխում է աշխարհընկալման գիտական մտղեմներում: XX դարը բերեց իր հետ աշխարհի վերջի, «քաղաքակրթության մայրամուտի», ղեգրադացիայի և համաշխարհային քաղաքակրթության այլասերման վերաբերյալ բզգվածիվ աշխարհավերջեանական տեսություններ: Մաթրոսականությունը նոր՝ առավել ժամանակակից ձևեր ընդունեց: Ընդսմին, մի շարք հետազոտողների կարծիքով Մայրուսի տեսությունը «պրեդիկտիվ ադապտացիայի» ակնառու օրինակն է, երբ մարդկությունը գերբնականցման գործընթացների նեգատիվ կամխառնեման ահապանգն տեսանյութ, սկսեց ձեռնկիրության սահմանափակման մեխանիզմներ կիրառել (բնագոյաբար կամ գիտակցաբար): Մաթրոսի մեծ կամխատեսումը շիրակնացավ շատ առումով հենց այն բանի շնորհիվ, որ տարիտղվեց լայնորեն:

Ժամանակակից քվանտային տեսության մեջ ներմուծվում է քվանտային հավանականության հասկացությունը, որը տարբերվում է դասական կամ մաթեմատիկական հավանականությունից նրանով, որ կառուցված է՝ հաշվի առնելով կամխատեսելի օրյեկտից եկող «արձագանքը» կամ պատասխանը: Ցանկացած իրադատության հավանականությունը կարող է կամխատեսված լինել այս կամ այն աստիճանի ճշգրտությամբ: Բիլիարդի գնդի կամ երկնային մարմնի շարժման հավանականությունը հաշվարկվում է ճշգրտության բավական բայճը աստիճանով: Գնդի շարժման վրա, օրինակ, ազդում են մակերևույթի հետ շփման ուժերը, որով այն վորվում է, և միջավայրի դիմադրությունը, որով այն շրջապատված է: Հավա-

⁴ Андреева О.А. Стабильность и нестабильность в контексте социокультурного развития. Таганрог: ТИУИЭ, 2000.

նականության հաշվարկի ճշգրտությունը այստեղ կախված է բոլոր այդ գործոնների հաշվառման աստիճանից: Գ.ճիչի շարժման վրա, օրինակ, ազդում են մակերևութի հետ շփման ուժերը, որով այն գտնվում է, և միջավայրի դիմադրությունը, որով այն շրջապատված է: Հավանականության հաշվարկի ճշգրտությունը այստեղ կախված է բոլոր այդ գործոնների հաշվառման աստիճանից: Միանգամայն այլ է իրավիճակը բվանտային հավանականությունը հաշվարկելիս. այստեղ օրյեկտի հավանական վարքագիծը կախված է նաև այն բանից՝ տարբեր ինչ է նրա նկատմամբ գիտական դիտարկում, քե՞ ոչ: Էլեկտրոնային մասնիկը՝ ալիքը կամ սոցիալական համակարգը գտնվում են մեմանտիպի իրավիճակում: Այստեղ միայն բվանտային՝ «պատասխան» հավանականության օրենքներն են գործում, բանից երկու համակարգերն էլ ամտարբեր չեն իրենց վարքագծի դիտարկման և կանխատեսման բուն փաստի նկատմամբ: Մարդկային հասարակությունում կայծորեն հայտնի դարձած ցանկացած կանխատեսում անմիջականորեն ազդում է համակարգի վարքագծի վրա, ուղղում-ճշտում է այն, ու դրա համար էլ կանխատեսումները համախ չեն իրականանում:

XX դ. վերջին տասնամյակները բնութագրվում են բնական և պատմական գործընթացների մարդու առանձնապես ակնառու միջամտության օրինակներով: Այդ միտումն այնքան ցայտուն է ուրվագծվում ժամանակակից տեսլ իրականության շրճի վրա, որ շատ գիտնականների համար առիթ և ազդակ հանդիսացավ ձևակերպելու հասարակական զարգացման նոր հայեցակարգային հիմքեր, այն բնութագրելով որպես սոցիալ-պատմական գործընթաց: Վ.Ա. Յարովը ուղղակիորեն նշում է, որ պատմությունը դարձրել է բնապատմական գործընթաց յինելոց, հնչպես դա մինչ այժմ շեշտվում էր, հատկապես մարքսիստի մեջ: Ի տարբերություն բնության կամ բնական գործընթացների, որ նկարագրում են մակրո- և միկրոաշխարհի օբյեկտների վարքագիծը, հասարակության և հասարակական օբյեկտների վարքագիծը նկարագրվում էր բնապատմական գործընթացի կտուղորդմամբ: Այլ կերպ ասած, զարգացման բնական գործոնից գառ, հասարակական շարժման մեջ հսկայական դեր են կատարել պատմական իրադարձությունները: Դրա համար էլ հասարակական զարգացումը, Հեղեղի սկսած, ավանդաբար բնութագրվում էր որպես բնապատմական գործընթաց: Մակայն մեր ժամանակներում «որոշիչ դեր են ստանում սուբյեկտիվ գործոնները (ներառյալ գիտությունը), այսինքն՝ ունակությունը սոցիալական սուբյեկտների (շարքային քաղաքացիներից մինչև

ազգային կառավարություններն ու ժամանակակից պատմության միջազգային դերակատարները) արձագանքելու մեղքին (տվյալ հասարակությունների շրջանակներում) և արտաքին (աշխարհահամակարգի) մարտահրավերներին, կանխելու կամ զսպելու բնական, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական տեղաշարժերի անցանկալի ու վտանգավոր միտումները և օժանդակելու ցանկալիներին»⁵: Այդպիսով, «սոցիալական դերակատարների» ջանքերը բերում են լուրջ (պակասի կամ անսպասելի) հետևանքների: Շատ սոցիալական իրողություններ հանդիսանում են այդ «սոցիալական դերակատարները» գործունեության պատուը, ինչը հիմքեր է տալիս հասարակական գործընթացները անվանելու՝ սոցիալ-պատմական:

Ասորիային պատմությունը այժմ կարող է ներկայանալ ու նկարագրվել արդեն ոչ թե բնապատմական, այլ, ավելի շուտ, սոցիալ-պատմական գործընթացի կատեգորիաներով: Պատասխան չէ, որ վերջին տասնամյակների «ընդհանուր սոցիալական տեսություններում հասարակությունների համակարգային-կառուցվածքային և կառուցվածքային-գործառության պատկերումները իրենց տեղը սկսում են փոշեղ սոցիալական փոփոխությունների, դիմափոխի վերաբերյալ սոցիալ-մշակութային և սուբյեկտիվ-գործունեական պատկերացումների»⁶:

Ընթացող բարեփոխումների պատմական սկիզբը, կամ ավելի ճիշտ, դրանց նախապատմությունը բվագրվում է մախրող հարյուրամյակի 80-ականների կեսերից: ԽՍՀՄ-ի քաղաքական վերմայապում հսկակարծակի փոխառեղումներն իշխանության գլուխ բերեցին մի մարդու՝ Միխայիլ Գորբաչովին, որի անվան հետ է կապվում ԽՍՀՄ-ի վախճանման սկիզբը: Հիբալի, խորհրդային ավանդույթներով մեծացած և կուսակցական մոմենկատուրայում սրբնրաց կարիերա արած Մ. Գորբաչովը, անսպասելիորեն զարավ իշխանության, լուրջ բարեփոխումների մտադրվեց՝ ինչպես կուսակցությունում, այնպես էլ երկրի տնտեսական կյանքում, որն արդեն վաղուց էր արտադրության անկում և տնտեսության լճացում (տտագնացիա) ապրում: Սկզբնապես գորբաչովյան բարեփոխումները մտանդացվել էին որպես համակարգի մասնակի կարկատան՝ նրա օպերիմտացման նպատակով: Արտաքին աշխարհից բավական մեկուսացված խորհրդային համակարգը ժամանակակից քաղաքակրթական մոդելներին մեղոյանակեցնելու համար ծրագրվում էր այն դույզն ինչ կերպարանավորես: Գաղափարախոսության դոքտրոն դա նշանավորեց սոցիալիզմի զարգացման մի նոր շրջափուլ, այն է՝ «սոցիալիզմը՝ մարդկային դեմքով»:

⁵ В. А. Ядов. А все же умом Россию понять можно - В кн.: Россия: трансформирующееся общество. М., Канон-Пресс-Ц, 2001, стр. 10.

⁶ В. А. Ядов. А все же умом Россию понять можно - В кн.: Россия: трансформирующееся общество. М., Канон-Пресс-Ц, 2001, стр. 11.
⁷ Երկ տեղում, էջ 10:

Նորացման հայեցակարգն ամբողջությամբ կանխամտածված էր տիրապետող սոցիալիստական գաղափարախոսության շրջանակների համար: Տնտեսությունում առաջ քաշվեց արագացված գյուղացման սկզբունքը, կամ «արագացումը»: Սոցիալական ոլորտն ու կուսակցական-քաղաքական հարաբերությունների ոլորտը, քարեփոխյիների մտահաղացմամբ, պիտի դառնար առավել թափանցիկ ու բաց: Այստեղից էլ զանգվածային շրջանառության դրվեց «իրապարակայնության» կարգախոսը: Այն ժամանակ, բրեժնևյան «զնայման» շրջանի տասնամյակներից հետո, կուսակցական Օլիմպիսից ժողովրդին նետված «արագացման», «իրապարակայնության», «վերակառուցման» նոր գաղափարները պայթող ռումբի ազդեցություն գործեցին: Հասարակությունը անկարողորեն արթնացավ շնորհիվ «փոփոխությունների բարձր հոսանքի» և ուրախությամբ այն ընկալեց:

Գորբաչովյան «վերակառուցումը» աջակցություն գտավ խորհրդային հասարակության լայն զանգվածներում և անվատադեպ խրախուսանքի ու համակարգի արժանազան Աբևմտություն: Բարեփոխման համարձակ գաղափարն առաջին անգամ ընդհատեց «զնայման» տարիների միօրինակ «զարգացումը»: Այդ այսօր, ԽՍՀՄ-ը փրոպիլեուց հետո է, որ ուժ հասցնում՝ քննադատում և մեղադրում է «վերակառուցման ճարտարապետին»՝ մահացու րոլոր մեղքերի մեջ: Բայց նա այն ժամանակ, հետափոր 1985-ին, տեղապոլսույտի մեջ ընկած սոցիալիզմի լոբմոտիվը փրկելու եկած «մեսիա» էր, և մի որոշ ժամանակաընթացք՝ մոլորակի ամենահամարահայտ քաղաքական առաջնորդը: «Գորբաչովյան դարաշրջանը» թեև կարճատև էր, բայց սկզբնավորեց վերափոխությունների մի ամբողջ շարք, որոնք լիովին փոխեցին հասարակության քաղաքական դիմադրանքը՝ ցամաքի մեկ վեցերորդ մասի վրա: Եվ ավելին, ետխորհրդային բարեփոխումների վերխալի մեխանիզմում «վերակառուցումը» բաց արձակված գալպանակի դեր կատարեց: Կարո՞ղ էր այն ժամանակ կռահել «վերակառուցման ճարտարապետը», թե ի՞նչ հետևանքներ կունենան իր նախածնունդ բարեփոխումները կամ գիտն՞ա՞ր համակարգում քարքված այն ուժերի մասին, որոնք կլաներ էին կոչվելու այդ ձեռնարկումներով:

Այսօր շատ հետազոտողներ գորբաչովյան «վերակառուցումը» ամբողջապես փոռակցված, ծրագրված և մանրամասն հաշվարկված չեն համարում: Նրանք գտնում են, որ բարեփոխումները շատ շուտով սկսեցին զարգանալ իրենց սեփական տրամաբանությամբ կամ «դրմիդոյի սկզբունքով»: Վերակառուցման օջիւր դուրս էր բողմվել շլից և ոչ ոք այդին չէր կարող նրան զսպել:

Փորձելով ի մի բերել քարեփոխումների երկարատև ու բարդ շրջանը, ռուս հետազոտող Ա.Գ. Մակուշկինը գալիս է եզրահանգման, որ դա իրադարձությունների մի շղթա էր, «որը համակարգային ճգնաժամի էսկալացիայի ամեն մի նոր

փուլն էր որոշում»: Ուս պաշտպանում է մի դիրքորոշում, որը «փիմնված է վերակառուցման քաղաքականությանը կյանքի կոչված փոփոխությունների գործընթացի անմեղահանությունից և նույնիսկ ավելին՝ չգիտակցված բնույթի վերաբերյալ վարկածի վրա»:

Դրական ելք գտնելու համար անհրաժեշտ է «տեղի ունեցածի այնպիսի պատկեր, որը բույլ կտար հետագայում կորզել, խլել նախածնունդունը տարերային գործընթացից»: «Վերակառուցումը», կամ ինչպես դրան այն ժամանակ էին անվանում «վերածնունդը» մի հասարակության, որն ընդամենը երկար տարիներ լծացած էր այդտեղ և նույնիսկ անցել իր «կիսաարտիան» շրջանը»՝ 60-ականների կեսերին, հեշտ գործ չէր:

Սոցիալական համակարգն իբրև այդպիսին, ի տարբերություն բնության և բնական կամ ֆիզիկական համակարգերի՝ քաղաքական լրացուցիչ աստիճանով է օժտված: Բազմաթիվ տարրերից և նրանց անթիվ փոխադարձ կապից բաղկացած ֆիզիկական ցանկացած համակարգի վերակառուցումը ծրագրավորելը՝ նախագծելն ու հաշվարկելը, չափազանց բարդ գործ է: Բայց շատ ավելի բարդ է՝ սոցիալական համակարգերի վերակառուցման հաշվարկը: Դրանք, ի տարբերություն մեխանիկական և ֆիզիկական (բնական) համակարգերի, ինչպես և ճշվել է վերևում, ակտիվորեն արձագանքում են առաջացող փոփոխություններին և ի պատասխան դրանց՝ իրենց հերթին ձրագրված (և դրանով էլ՝ անվերահսկելի) փոփոխությունների ալիք են առաջ բերում այդ նույն համակարգի ներսում: Այստեղ է թարքված սոցիալական համակարգերի գաղտնիքն ու սկզբունքային տարբերությունը մնացալ՝ «Դրա համար էլ սոցիալական համակարգերի ներսում գործնականում բոլոր փոփոխությունները սոցիալական էքսպերիմենտի բնույթ են աստանում՝ ունենալով թերևս նախատեսելի, իսկ երբեմն էլ՝ ընդհանրապես անկանխատեսելի ելք: Սոցիալական համակարգի քաղաքական աստիճանն այնքան բարձր է, այնքան շատ գործոններ է հարկավոր հաշվի առնել՝ նրա հնարավոր վարքը կանխատեսելու, որ դա գործնականում անիրագործելի է դառնում: Բացի այդ, որպեսզի պատկերը ամբողջովին պարզ դառնա, ճշևնք, որ սոցիալական սխտեմներն օժտված են փոփոխությունների «սպտոզներապիայի», ինքնակազմակերպման քաղաքականության և «ինքնագործունեության» թավական բարձր աստիճանով:

Պատահական չէ, որ շատ մաշտարային սոցիալական երևույթներ տարերա-

© Макушкин А.Г. Последовательность реформ — путь к катастрофе. — В. жур. Мир России. Том IV, М., 1995, №2, с.37.

Նույն տեղում.

յին բնույթ են կրում և արդեն իսկ դուրս են մարդկանց վերահսկողությունից: Պատահական չէ նաև այն, որ սոցիալ-պատմական գործընթացների վրա ներգործելու կամ դրանք փոխակերպման ենթարկելու որևիցե որոշակի տեխնոլոգիա մարդկությունը ցայտո չի մշակել: Իր ծագման ժամանակից սկսած, երկար հազարամյակների ընթացքում մարդը գիտակցաբար մշակում է սոցիալական համակարգերի փոխակերպումներին՝ եզրափակում է հենքը և ստեղծում սոցիալական կազմակերպման նոր դրոշմներ: Այդուհանդերձ, նա այդպես էլ չի կարողացել հասարակությունում դրական փոփոխությունների ներմուծմանն ուղղված որևիցե՝ ընչ թե շատ համազոր՝ սոցիալական տեխնոլոգիայի անտեղյակ փորձեր: Կարծիքի վեր սոցիումը մշտապես ենթարկվել է գիտակցված միջամտության ու փորձարարության, որա հետ մեկտեղ մնալով մարդու ստեղծագործական ակտիվության թերևս միակ ասպարեզը, որտեղ տրամաբանության համակարգը դեռևս մուտք չի գործել:

Սոցիալական փոխակերպումները՝ դա գործունեության և գիտելիքի մի ասպարեզ է, որը դեռ բավականաչափ տրամաբանականացված, օրինակարգված չէ, դեռևս չկան մանրամասն մշակված սոցիալական տեխնոլոգիաներ: Սոցիալական համակարգերի վարչագծային անկախատեսելիությունն այնքան մեծ է, որ ժամանակակից գիտության տրամաբանության տակ զանվոր մեթոդաբանական ասպարեզը պիտանի չէ այդ ոլորտի բավարար տեխնոլոգիականացման համար: «XIX-XX դդ. տրանսֆորմացիաները աչքի էին ընկնում նրանով, որ բնակչության ճնշող մեծամասնության համար անսպասելի էին վրա հասնում, դրանք համընդգրկուն լինելով՝ տարածվում են կյանքի բոլոր կողմերի վրա անխտրձ, անտեսարան, քաղաքականության, արժեքային համակարգի, բոլոր սոցիալական ինստիտուտների և քաղաքացիների առօրյա ապրելակերպի վրա, դրանք, որպես կանոն, հանգեցնում են անկախատեսելի հետևանքների և կտրուկ փոխում են բնակչության տարբեր շերտերի հասարակական կարգավիճակը՝ նրանց նախկին կենսափորձը վերածելով փոփոխությունների հարմարվելուն խոչընդոտող անիմաստ բեռի»,- նկատում է Վ.Ա. Յաղովը¹⁰:

«Ռուսաստան. տրանսֆորմացիոն հասարակություն» գրքի առաջարանում նա գրում է. «Սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-մշակութային գործընթացների դինամիզմն ու բազմազանությունն այսօր այնպիսին է, որ դրանք պարզապես հնարավոր չէ ինչ-որ մի որոշակի տեսական-մեթոդաբանական դիրքորոշմամբ բավարար չափով իմաստավորել»¹¹: Այստեղ էլ նա կարծիք է հայտարարում, որ սոցիալական երևույթների և գործընթացների ընկալման միանգամայն տարբեր մոտեցումների ու մեկնողական սխեմաների բազմազանությունը «ժամանակակից տեսական սոցիոլոգիայի տարբերակի ատանձնահատկությունն է»¹²:

Սոցիալաբանական մոտեցումների ճնշող բազմազանությունը բնութագրական է XX դ. վերջի սոցիալ-պատմական գործընթացների նկարագրման և ընկալման համար, որ տեղ գտան և մասխին խորհրդային Միության տարածքում: Սկզբնապես մտադրված լինելով որպես խորհրդային սոցիալիստական կարգի «վերակառուցում», դրանք շատ շուտով անվերահսկելի դարձան և բերեցին համակարգի իրակատար փլուզման: Հետագա ողջ շրջանը, սկսած ԱՄՊԿ-ի քանցելուց՝ «ՍՀՄ-ի ռեստավրացիայի» փորձերից, իսկ այնուհետև, Բելուվեժյան համաձայնագրով և ԱՊՀ-ի կազմավորմամբ, տեսարանների կողմից դիտարկվում են որպես անհասցողության մատնված գորրաշուկան «վերակառուցման» անկախատեսելի հետևանքներ: «Մեր օրերի տեսական միտքը ռուսաստանյան բարեփոխիչների ճամբարում և արևմտյան դիտորդների շրջանում մեկ խորհրդանշական հարցով շուրջ է պտուղում. Ռուսաստանի տնտեսական բարեփոխումների ակնհայտ անհասցողությունը՝ դա ի սկզբանե ընտրված կուրսի արդյունք էր, քե՛ն՝ հետևանքը նրա, որ ճիշտ ձեռնարկումները բողմեցին կենսամապահիկ և չհասցվեցին իրենց ավարտին: Սակայն հարկ է խորհրդածել նաև բուն առարկայի մասին, որն արտահայտվում է հետևյալ հարցի տեսքով. պե՞տք է այդոյր բարեփոխումները (կամ այն, ինչն այդպես անվանում էին) դիտարկել այն տրամաբանական մտքի լույսի ներքո, որին ցանկանում էին հետևել կամ ինչ-որ մի ժամանակամիջոց իսկապես հավատարիմ էին քաղաքական գործիչները: Երևի՛ է դա արդյուր. վերջին հաշվով, գիտակցված բարեփոխություն: Արդյո՞ք մենք հանգամանքների անկասելի տրամաբանության ինքնաձավաղման վկաները չենք եղել, որտեղ մտքի վրա իշխողների լույսաբանչյուր նոր ծրագիր վերածվում է միայն բոքի վրա հեղթական կոնտրապուլսային արձանագրության: Փորձել ըմբռնել այդ տրամաբանությունը, դրա հետ համակշիռ ներկայիս սեփական հնարավորություններն ու հաստատել առաջնությունները, որոնց շրջանակներում է հնարավոր իմաստավորված քաղաքական գործողությունը. սաա թե ինչն է մեզ համար կարևորություն ներկայացնում» (16, էջ 36):

Նույն ինտիմակր նշում է. «Արակառուցման և տնտեսական արժատակաբանության տարբերությունների անհասկանալի քաղաքականացումը գործընթացների ընկալման միանգամայն տարբեր մոտեցումների ու մեկնողական սխեմաների բազմազանությունը «ժամանակակից տեսական սոցիոլոգիայի տարբերակի ատանձնահատկությունն է»¹³:

Սոցիալաբանական մոտեցումների ճնշող բազմազանությունը բնութագրական է XX դ. վերջի սոցիալ-պատմական գործընթացների նկարագրման և ընկալման համար, որ տեղ գտան և մասխին խորհրդային Միության տարածքում: Սկզբնապես մտադրված լինելով որպես խորհրդային սոցիալիստական կարգի «վերակառուցում», դրանք շատ շուտով անվերահսկելի դարձան և բերեցին համակարգի իրակատար փլուզման: Հետագա ողջ շրջանը, սկսած ԱՄՊԿ-ի քանցելուց՝ «ՍՀՄ-ի ռեստավրացիայի» փորձերից, իսկ այնուհետև, Բելուվեժյան համաձայնագրով և ԱՊՀ-ի կազմավորմամբ, տեսարանների կողմից դիտարկվում են որպես անհասցողության մատնված գորրաշուկան «վերակառուցման» անկախատեսելի հետևանքներ: «Մեր օրերի տեսական միտքը ռուսաստանյան բարեփոխիչների ճամբարում և արևմտյան դիտորդների շրջանում մեկ խորհրդանշական հարցով շուրջ է պտուղում. Ռուսաստանի տնտեսական բարեփոխումների ակնհայտ անհասցողությունը՝ դա ի սկզբանե ընտրված կուրսի արդյունք էր, քե՛ն՝ հետևանքը նրա, որ ճիշտ ձեռնարկումները բողմեցին կենսամապահիկ և չհասցվեցին իրենց ավարտին: Սակայն հարկ է խորհրդածել նաև բուն առարկայի մասին, որն արտահայտվում է հետևյալ հարցի տեսքով. պե՞տք է այդոյր բարեփոխումները (կամ այն, ինչն այդպես անվանում էին) դիտարկել այն տրամաբանական մտքի լույսի ներքո, որին ցանկանում էին հետևել կամ ինչ-որ մի ժամանակամիջոց իսկապես հավատարիմ էին քաղաքական գործիչները: Երևի՛ է դա արդյուր. վերջին հաշվով, գիտակցված բարեփոխություն: Արդյո՞ք մենք հանգամանքների անկասելի տրամաբանության ինքնաձավաղման վկաները չենք եղել, որտեղ մտքի վրա իշխողների լույսաբանչյուր նոր ծրագիր վերածվում է միայն բոքի վրա հեղթական կոնտրապուլսային արձանագրության: Փորձել ըմբռնել այդ տրամաբանությունը, դրա հետ համակշիռ ներկայիս սեփական հնարավորություններն ու հաստատել առաջնությունները, որոնց շրջանակներում է հնարավոր իմաստավորված քաղաքական գործողությունը. սաա թե ինչն է մեզ համար կարևորություն ներկայացնում» (16, էջ 36):

Նույն ինտիմակր նշում է. «Արակառուցման և տնտեսական արժատակաբանության տարբերությունների անհասկանալի քաղաքականացումը գործընթացների ընկալման միանգամայն տարբեր մոտեցումների ու մեկնողական սխեմաների բազմազանությունը «ժամանակակից տեսական սոցիոլոգիայի տարբերակի ատանձնահատկությունն է»¹⁴:

¹⁰ В.А. Ягов. А все же умом Россия понятна - В кн.: Россия: трансформирующееся общество. М., Канон-Пресс-Ц, 2001, с. 9.

¹¹ В.А. Ягов. Введение - В кн.: Россия: трансформирующееся общество. М., Канон-Пресс-Ц, 2001, с. 5.

¹² В.А. Ягов. Введение - В кн.: Россия: трансформирующееся общество. М., Канон-Пресс-Ц, 2001, с. 4.

Ռուսաստանի, որպես ամբողջական անկախ պետությունների գոյությունը»¹³ :

Այսօր շատ տեսարաններ ընդունում են, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզումն անխուսափելի էր, քայքայ է չեն ժխտում քաղաքակիրք բաժանման հնարավորությունը, ինչը չձեռնարկվեց և ինչն էլ հենց կոմունիստական ղեկավարության գլխավոր, հանցավոր սխալն է համարվում: Այդպիսով, սկսված վերակառուցմանը փոխարինելու նախկին հանրապետությունների սուվերենացման բանդիչ գործընթացն ու «փորձորդային կայսրության» խորտակումը:

Դրան հաջորդած շրջանը կերպից «անցումային» անվանք: Վ. Լ. Յադովն այսպես է բնութագրում տվյալ ժամանակահատվածը. «Այսպես կոչված անցումային շրջանի» ուշացած մոդեռնիզացիայի կամ հետևից վազող մոդեռնիզացիայի տեսանկյունից»¹⁴ :

Գլխավոր գրականությունում կարող ենք գտնել «անցումային շրջանի» տեսական նկարագրությանը նվիրված հայտարարող աշխատություններ: Նույնիսկ նոր տերմին է ի հայտ եկել՝ “Transition” – անցումային շրջանն ապրող երկրների տնտեսությունը, քաղաքականությունը, սոցիալական ոլորտը մասնաճեղմ համար: Իսկ տեսական-մեթոդաբանական հնարների ողջ համալիրը անվանակերպել են «որոշմամբարկային» գիտական տերմինով: Ըստ Էուրյան, «անցումային շրջան» կամ «անցումային հասարակություն» բուն տերմինը կոչված էր բնորոշելու «սոցիալիզմից» «կապիտալիզմ» անցումն ապրող հասարակությունը: Ինչի՞ց՝ ինչի՞ն անցնելուն պիտի ծառայեր «անցումային շրջանը», եթե ոչ՝ սոցիալիզմից կապիտալիզմին: Սակայն ե՛ս առաջարկված նոր տերմինների հեղինակները, ե՛րբ օգտագործող սոցիոլոգները հետևողականորեն խտասպառում էին այդ պարզորոշությունից և նախընտրում էին շրջանն անցումային անվանել՝ առանց ճշտելու այդպիսի սոցիալ-պատմական անցման սկզբնակետն ու վերջակետը: Հատկանշական է, որ վերակառուցման սկզբնակետին կամ ելակետային հասարակությանը «տոտալիտար», «վարչաիրամայակաճ», «բոմոնիստական կայսրություն», «համա-հարբեցնող», «կարստոկրատիա» ու մնան այլ կարգի բնորոշումներ էին տրվում: Դրանով ցանկանում էին ընդգծել նեգատիվ բնույթն այն հասարակական համակարգի, որից հրաժարվել և մի կողմ էին շաշվել մտնելով անցման ծանր թիվ տակ: Ամենահազվադեպ հանդիպող բնորոշումն տեսակն էր՝ «անցում սոցիալիզմից» դեպի...»:

¹³ Макушкин А.Г. Последовательность реформ – путь к катастрофе. – Мир России. Том IV, М., 1995, №2, с.52.

¹⁴ В.А. Ядов. А все же умно Россию понять можно – В кн.: Россия: трансформирующееся общество. М., Канон-Пресс-Ц., 2001, с.9.

Մեր հայեցակետով, դա քաջատրեյի է երկու պատճառներով. առաջին՝ հասարակությունը, որ կազմում էին մախիկն ԽՍՀՄ հանրապետությունները, չէր կարելի ամբողջապես համարել «սոցիալիստական» բառի դասական մարքսիստական լինվածքով: Մենք այստեղ կանգ չենք առնի խորհրդային սոցիալիստական համակարգի բնությունների, քաջբողունների և սխալների վրա, համակարգ, որը հավաստելով «սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակը», այդպես էլ չկարողացավ հասնել «արագացած սոցիալիզմի» աստիճանագծին կամ էլ վերանել՝ «մարդկային դեմոկրատիայի»:

Սոցիալիզմի գարգացա՞ծ սոցիալիզմ էր դա, թե՛ «բերքարգացած», բոլոր դեպքերում այն սոցիալիստական արժեքների կրողն էր, որը մարդկային առաջադեմ մտքի՝ հարյուրամյակներով կուտակած հսկայական գաղափարական դրակամն էր պարփակում իր մեջ: Նման հարուստ ժառանգությունից հրաժարվելն ու մի կասկածելի «անցման» ուղևորվելն այդպես էլ հանձնելի գործ չի թվում: Այդ պատճառով էլ գործի որպես «կատ», ստալինյան, ամբողջական սոցիալիզմի հայեցակարգը, որից հրաժարվելն էլ բոլորովին անստապի չէր:

Մյուս կողմից, «անցումային շրջանի» տեսարանները երբեք չեն ճշել «կապիտալիզմը» որպես այդպիսի անցման վերջնակետ: Դրա համար էլ անցումային շրջանի ծանրությունների տակ կրած շատ ու շատ քաղաքացիների համար այդպես էլ անհասկանալի մնաց ինչի՞ց ինչի՞ն անցնելով են, բայց Էուրյան, զբաղված իրենք: Անցման վերջնակետը եթե անվանեին «կապիտալիզմ»՝ այդ գաղափարն արդեն այնքան էլ հրավորիչ չէր թվա բազմաժայ հավակապիտալիստական քաղաքական «խնայողական» խորհրդային մարտին: Դրա համար էլ անցման վերջնակետ ասեմանվեց դեմոկրատական հասարակությունը, քաղաքացիական հասարակությունը:

«Անցումային շրջանը» մեկնվում-պարզաբանվում էր տերմիններով, որ վերաբերում էին անցմանը՝ ամբողջատիրական հասարակությունից՝ դեմոկրատական և քաղաքացիական հասարակությանը: Սակայն իրականում դա անցում էր կապիտալիզմին. նույնիսկ այն դեպքում, եթե դա պատկերացնենք որպես անցում՝ «պայմանական սոցիալիզմից» «պայանական կապիտալիզմին»: Ներկայումս արևելաներկայական գիտնականների ուղեղներում քննադատական հայեցակետ և հասունում տրանզիտոլոգիայի և հավակարգային անցման պրոլեմների շատ տեսական մեկնությունների նկատմամբ:

2001 թ. մախիկն Պրախայում կայացավ սոցիոլոգների համաներկայական միջազգային կոնֆերանսը՝ «Կառուցվածքային փոփոխությունները ետսոցիալիստական Կենտրոնական Եվրոպայում և արդիականացման նոր մարտահ-

րավերները»¹⁵։ Անցման (տրանզիտոզիայի) տեսության սկզբնական բովանդակությամբ ենթադրվում էր արևմտյան մոդելների գրեթե ինքնաբերական ներմուծումը ետխորհրդային իրականություն (այսպես կոչված՝ ետսոցիալիզմի արդիականացման հայեցակետ)։ Բայց այսօր մուլտիսկ դրա նորացված, վերջին մեկնակետերը՝ «վազբախտ արդիականացումը» կամ մյուսը՝ «ռեֆլեքսիվ արդիականացում» հիմնավոր բննադատության են ենթարկվում այն պատճառով, որ չեն կարողանում ներդրվել անցումային շրջանի գործընթացների քաղաքացիությունն ու քաղաքացիությունը, այն պատճառով, որ դրանք մնալով մեխանիստական անցումային հասարակությունների կառուցվածքային ու հատկապես մշակութային ֆեյնոմենների ընկալման առումով սահմանափակ հնարավորություններ են ընձեռում։ Այս մեթոդաբանական մոտեցումն ընդգրկում է Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների կոնֆլիկտային զարգացման ողջ պատմամշակութային համերանգը, անցումային գործընթացի ողջ դրամատիզմը՝ տվյալ հասարակությամբ հատուկ արժեքների և ավանդույթների ներքին կոնֆլիկտով հանդերձ։

Ընդամենը անցումային շրջանի շատ ցուպիտ հիմնամեդիաներ ծնունդ են բուն կառուցվածքային քարեփոխումների, որոնք իսկապես արտաքին են, դրսից պարտադրված են և միշտ չէ, որ բխում են զարգացման օրյեկտիվ տրամաբանությունից¹⁶։ Հասարակական կարգի փոփոխության համեմատական փորձն Արևելյան Եվրոպայի երկրներում շատ քանով ցույց տվեց «թավշյա հեղափոխության» գարգացողական բնույթը, որը՝ «ոչ այնքան նոր շրջափոխի սկիզբն էր տարածաշրջանի ժողովուրդների ճակատագրում, որքան՝ նախորդի եզրափակումը»¹⁷։

Արևելյան Եվրոպայի նախկին սոցիալմարքի երկրները միտրոլ դարի ետպատերազմյան կարճատև ժամանակաշրջանում փաստորեն երկու հայելային հեղափոխություններ տեսան, 1949-1953 թթ.՝ իրագործելով արագացված անցումը՝ «կապիտալիզմից՝ սոցիալիզմին», և այնուհետև, 80-ականների վերջին՝ հակառակ անցումը՝ «սոցիալիզմից կապիտալիզմին»։ Ռուսաստանի հետ միասին նրանք ունեցան երկու մեծ նեոֆորմացիա՝ «սոցիալիստական և լիբերալ-դեմոկրատական»¹⁸։

¹⁵ Макушкин А.Г. Последовательность реформ — путь к катастрофе. — Мир России. Том IV, М., 1995, №2, с.52.

¹⁶ Тошенико Ж.Т. Вступительное слово — "Социологические исследования", 2002 г., М., Наука, №5.

¹⁷ Коровицина Н.В. Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах. — "Социологические исследования", 2002, М., Наука, №5, 9.

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 12.

«Լեքլին «թավշյա հեղափոխությունը» նրանց մոտ փոխարինվեց «շուկային թեթևալիստիկ» (ցնցումնարտաթուրյամբ) և տնտեսությամբ հապճեպ սեփականացումորենամբ՝ կարգի շրջադարձմամբ՝ դեպի շուկայական հարաբերությունները։ Տնտեսական և մշակութային արդիականացման գործընթացներն անցած տարբերների ընթացքում հասցրին իրենց նպատակին. անցումային շրջանն այստեղ, կարելի է ասել, ավարտվեց, և կապիտալիզմի հիմքերը դրված են¹⁹։ Այժմ այս երկրները փորձում են ներգծվել-ներդաշնակվել արդի աշխարհի հիմնական միտումների խոշոր համապատկերին. ազդարարյին, գյուղատնտեսական տիպի հասարակությունից անցում է կատարվում ուրբանիզացված, քաղաքային-արդյունաբերական տեսակին, իսկ այնուհետև՝ ետարդյունաբերական, ինֆորմացիոն հասարակությանը։

«Կապիտալիզմի կառուցման» երկրորդ տասնամյակի սկիզբը Արևելյան Եվրոպայի երկրներում «առանձնանում է հապճեպ լիբերալիզացիայի քաղաքականության արգասիքները վերանայելու փորձերով... 2000-ական թթ. սկզբներին (ինչպես 1960-ականների սկզբի արդյունաբերականացման ու սոցիալիզմին անցման հարջով ավարտից հետո՝ Պրահայի ճնհայի նախաշնչին) կրկին ուժեղանում են հասարակական կարգի հումանիստականացման (հումանիզացիայի) պահանջները՝ այժմ արդեն «կապիտալիզմ» մարդկային դեմքով» ձևակերպվածը։ Հայեցակետային այդ փոփոխվածությունը շատ բնութագրական և օրինակալի է այդ տարածաշրջանի երկրների համար։

Խորհրդային ժամանակաշրջանում Արևելյան Եվրոպայի (սոցիալմարքի) սոցիալիստական երկրները պահանջում էին կողմնորոշվել դեպի «մարդկային դեմքով» սոցիալիզմի կառուցումը։ Այսօր նրանք համամասն պահանջներ են առաջադրում կապիտալիզմի կառուցման իրենց երկրներում։ Անհայտ է, որ դա խորհրդային սոցիալիզմի կամ արևմտյան կապիտալիզմի յուրահատկությունը չէ, այլ տվյալ հասարակությունների սոցիալական հյուսվածքին սերտաձամ խորքային պատմամշակութային և ազգագրական խորք ունեցող ավանդույթների յուրահատկությունը։

Լինի սոցիալիզմ, թե կապիտալիզմ, մեկ է, այդ երկրներում դրանք կոնկրետ պատմական մարմնավորման այնպիսի ձևեր են ձեռք բերում, որ տեղի հասարակությունները, ելնելով ավանդական արժեքային պատկերացումներից, սոցիալական փոխակերպումների հումանիստականացման մույն պահանջներն են դնում պետության առջև։ Պահանջում են իրականացվող փոփոխությունների ուղղորդում, հարգանք և ընդլայնվող ճանաչում՝ քարեփոխումների մարդկային չափման արժեքի նկատմամբ։

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 10-11.

Արևելյան Եվրոպայի երկրներում արդիականացման և անցումային շրջանի սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների ուսումնասիրության գիտական դպրոցը վաղուց է արդեն ձևավորվել: Շատ հայտնի ներկայացուցիչներ, մասնավորապես հունգարական դպրոցից (Ռ. Անդրեյակի գլխավորությամբ), իրենց հետազոտություններում հենվում են արդիականացման տեսության և մեթոդաբանության ոլորտի հայտնի մասնագետ, Հելսինկիի համալսարանի պրոֆեսոր Է. Ալլտրիի աշխատությունների վրա: Մեծ ճանաչում են գտել գերմանացի սոցիոլոգների աշխատությունները՝ Բեռլինի ազատ համալսարանի պրոֆեսոր Վ. Ցասսիի գլխավորությամբ: Վերջինս Բեռլինի հետազոտական կենտրոնում գլխավորում է տրանսֆորմացիաների ուսումնասիրության տեսական հիմնախնդիրներին և տրանսֆորմացվող հասարակությունների տիպաբանությանը նվիրված աշխատանքային ծրագիրը (21): Արդիականացման նկատմամբ տարրեր մոտեցումների ողջ բազմազանությամբ հանդերձ տեսաբանների մեծամասնությունը արդիականացման տակ հասկանում են սոցիալական տրանսֆորմացիաների ու փոփոխությունների պրոգնոստիկական տեսիլ: Ընդ որում, այդ փոփոխություններն արժանանում են անգլիական արդյունաբերական և շրանսիական քաղաքական հեղափոխությունների հետ²⁰:

Արևմտաեվրոպական երկրներում արդյունաբերական հեղափոխությամբ սկսված զարգացման գործընթացը բերք նրան, որ այսօր արդիականացված հասարակություների մի ոչ մեծ խումբ է ձևավորվել: Այս առաջամարտիկ-հասարակություններից ետ ընկածները վազում են առջևից գնացողների հետևից՝ իրենց «հետևից» վազող արդիականացմամբ:

Համաձայն Ա. Հանրիգրոնի, 1974 և 1990 թ. միջև ընկած ժամանակահատվածում դեմոկրատականացման «երրորդ ալիքով», մոտ 30 երկիր սկսեցին անցումը դեմոկրատիային²¹: Սակայն տրանսֆորմացիայի գործընթացը դեպի դեմոկրատական հասարակարգ չպետք է վառվերացնել «հետևից վազող արդիականացման» կամոնավոր-ուղղափոխ ծախսերով: Այսպես, Վ. Ցասսիդ գրում է. «Դրամատիկական այդ իրադարձություններից վեց արտի անց մեքը տեսնում ենք, որ տրանսֆորմացիաները ոչ միայն սպառվածից շատ ավելի ցավոտ են, այլև երբեմն ընդհանրապես հարցականի տակ են դրանք: «Արդիականացման տապալումները» արդիականացման (մոդերնիզացիայի) տեսությանը վերաբերող շատ աշխատություններում են նկարագրված և հավաստիորեն փաստագրված XX դ. պատմական

յուրերով, հատկապես՝ Լատինական Ամերիկայում: Բայց ետլոնոմիստական հասարակությունների տրանսֆորմացիայի կապակցությամբ հավալի բե որև մեկը ենթադրել, բե կլինեն երբեմն մուշնիսկ ազգերի և պետությունների գոյությանը սպասնացող տապալումներ ու ետքընթացներ»²²:

Միասնությամբ է տրամաֆորմացիան որպես շնդհատվող գործընթաց դիտարկելը: Իրականում դա վերելքների ու վաղըջների, ետընթացների ու կոնֆլիկտային փուլերի հերթազարթյուն է: «Մեծ տրանսֆորմացիա» հողվածում Զ. Բծեփնակին խոսում է այն մասին, որ տրանսֆորմացվող հասարակությունների սպասումները չափազանց մեծ էին, իսկ վերակառուցման ծախսերի և ռեսուրսների վերաբերյալ անակերպացումներ՝ հեռու նեալիստական լինելուց: Հետախաղաղապես անհնար էր ժամանակին քաղաքական մախաղդյալներ ստեղծել և իրականացնել տնտեսության բարեփոխումը, ինչը «հանգեցնում էր անհամաչափ ցնցումնարտժության, և հանում այդ բարեփոխումների իրագործման» պետության դերի անհն» (24): Նրա կարծիքով, 27 ետլոնոմիստական պետություններից միայն մի քանիստ դեմոկրատականացումը հաջողվեց (Արևելյան Գերմանիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Չեխիա, Սլովակիա, Էստոնիա):

Արդիականացման համար ամենաէականը ժամանակակից հասարակության չորս հիմնարար ինստիտուտների զարգացումն է: Դրանք են՝ մրցակցային դեմոկրատիան, շուկայական տնտեսությունը, սոցիալական պետությունը, զանգվածային սպասումը (սպառողականությունը), ընդամին, ընթացիկ հիմնականիդրները պետք է լրվեն բարեփոխումների և նորացումների ճանապարհով²³: Ետլոնոմիստական հասարակությունների պարագայում արդիականացումը դիտարկվում է, օրինակ, որպես փորձ՝ այդ հիմնարար ինստիտուտների զարգացման առումով արևմտյան երկրներին հավասարվելու:

Հենց այստեղ հասարակության արդիականացման կամ տրանսֆորմացիայի նորարարական ուղինների վերաբերյալ հարցերի մի ամբողջ շարք է հարուցանվում: Երբ հետևենք Սպենսերի, Դյուրկեյնի և Մարքսի տրամաբանությամբ, այս անհրաժեշտ է ուղղափոխ անազընթացի մոդելը ընդունել հասարակության զարգացման պատմության մեջ: Ի տարրերություն նրանց, ինչպես հայտնի է, Վերերն այլ կարծիք էր՝ անարավոր համարելով արևմտյան կապիտալիզմի առանձնատար

²⁰ Bendix R. Modernisierung in internationaler Perspektive. – Theorien des sozialen Wandels. Hrsg. W. Zapf. Köln-B., 1969.

²¹ Huntington S. Democracy's third wave. – Journal of Democracy. 1991, p. 12-34.

²² Ципф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития. – «Социологические исследования», М., 1998, № 8, 15.

²³ Ципф В., Хобих Р., Бульман Т., Делей Я. Германия: Трансформация через обновление. – «Социологические исследования», М., 2002, № 5, с. 19.

ուղին: Արևմտյան հասարակության բոլոր ոլորտների այդ առանձնահատուկ, տարբերվող ուսուցիչականացման պատճառները մա տեսնում էր «օրոգորակամության բարոյագիտության» վրա հիմնված «կապիտալիզմի ոգու» մեջ²⁴:

Այսօր զարգացման «գնահատման» ուղիների հայեցակարգերը կրկին տարածում են ստանում, հատկապես տարբեր հասարակությունների փոխակերպումների վերածնունդ ու դրանց համեմատական վերլուծությունից անտո: Երևան համելու XX դ. վերջին տասնամյակների տրանսֆորմացիաների կատարները, հետազոտողներն առանձնացնում են երկրների հետևյալ խմբերը.

Ճատիմիան, Իտալիան, Արևմտյան Գերմանիան՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ 1945 թ.: Այս երկրների անցումը դեմոկրատիային և շուկային, բազմաձյա դիկտատորական վարչակարգերից հետո, ընթացավ արևմտյան դաշնակիցների հովանավորչությամբ ու նյութական աջակցությամբ:

Իսպանիան, Պորտուգալիան, Հունաստանը՝ 1974 թ. հետո: Այս երկրներում քաղաքական դիկտատուրաների վերացումը և անցումը դեմոկրատիային ու շուկայական տնտեսությանը տեղի ունեցավ «ժամանակակից գործընթացի» միջոցով: Հին և նոր ընտրախավերը իշխանության փոխանցման հարցում եկան փոխափոխման: Տրանսֆորմացիայի գործընթացը՝ ըստ հասարակության համախմբման աստիճանի, տեղեց մոտ տաս տարի:

Լատինական Ամերիկայի երկրները ոչ արդյունավետ շատ տրանսֆորմացիաներով են անցել՝ եղել են վերադարձներ դիկտատուրայից՝ դեմոկրատիային, և հակառակը: Այստեղ ետընթաց է նկատվել նույնիսկ տնտեսական աճի երկարատև ժամանակաշրջանից հետո: Այս կապակցությամբ տեղին է հիշել ռուսական ծագումով ամերիկացի սոցիոլոգ Պ. Սորոկինի նկատառումը՝ «տոտալիտար կոմունիստիայի» մասին: Դեռ անցյալ դարի սկզբում նա գրում էր, որ բոլոր դեմոկրատիաներում տեղի է ունենում վերածնունդ՝ վերադարձ ավտորիտար իշխանությանը:

Հարավային Կորեան, Հոնկոնգը, Տայվանը, Սինգապուրը, այս չորս «փոքրիկ վագրերը», դեմոկրատական քաղաքապետների ուշագոյ շարանով կապիտալիստական համակարգի շրջանակներում իքնուրույն տնտեսական աճի գարձանակի օրինակներ են ցուցադրում: Ոչ վաղ անցյալում այդ երկրների բնակչությունն ապրում էր արղատության մեջ: Հինա նրանք քարզավածող երկրների շարքին են պատկանում և, անկասկած, հասարակության դեմոկրատական քաղաքապետներն այստեղ հետզհետև մեծ թափ կհավաքեն:

²⁴ Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. — В кн. Избранные произведения. М., Прогресс, 1990.

Ետևումնիստական երկրներից քաղաքապետ կերպով տրանսֆորմացվածների թվին, ինչպես արդեն նշվեց վերը, կարելի է դասել Հունգարիան, Լեհաստանը, Չեխիան, Սլովենիան և Եստոնիան: Միանգամայն այլ է պատկերը Արևելյան Գերմանիայում, որտեղ արդիականացումը իրագործվում է Արևմտյան Գերմանիայի ֆինանսական և վարչական ուղղակի միջամտությամբ: Այստեղ մենք միմյանցից տարբեր քաղաքական և տնտեսական կառույցներ ունեցող՝ էթնիկապես միատեսակ հասարակությունների վերամիավորման առանձնահատուկ դեպքի հետ գործ ունենք: Մասնագետները Գերմանիայում գտնում են, որ կարգավորվող հավասարիցման գործընթացը կզգվի ևս տասը տարի և կպահանջի հսկայական ֆինանսական ներդրումներ (Արևմտալից՝ Արևելք):

Ընդհանուր առմամբ, համարվում է, որ հասարակությունների ազատականացման և ժողովրդավարացման կուրսը հարթել է ամենուր: Այդուամենայնիվ, «համաշխարհային մասշտաբով դեմոկրատիային և շուկայական տնտեսությանը անցնելու երկու այլընտրանք գոյություն ունի: Առկա է ԾԳՀ-ի «սոցիալիստական շուկայական տնտեսությունը»: Հիմնատանը առաջին կոմունիստական երկիրն է, որն ակտիվորեն պայքարում է հանուն կապիտալիստական ներդրումների և նրանց լայն տարածվածություն է տալիս՝ ի տրիտուտ ասանկով աճի քարձր տեմպեր: Ասկայն կուսակցությունը պահպանում է քաղաքական վերահսկողություն ու ճնշում է դեմոկրատականացման և զանգվածային մասնակցության ծավալման փորձերը. երկրորդ այլընտրանքը իսլամական արմատականության երկրներն են, որոնք մշակութային ինքնակայություն ու կրոնական էքսպանսիան քարձր են գնահատում ամենակամ զարգացումից²⁵:

Նկատենք, որ «խլամական արմատականությանը հարող որոշ երկրներ բոլորովին էլ չեն մերժում տնտեսական զարգացումը և նույնիսկ քարձր կենսապայմաններ ունեն շնորհիվ վերիարի նախաքային պաշարների: Ավելի շուտ, Արևմտուրբն ոչ դեմոկրատիկ իշխանության համակարգից այն քանի հետ, որ մուսուլմանական ոչ-դեմոկրատիկ երկրներն իրենց քարձր կենսամակարդակն ապահովում են «խողովակի վրա նստած» զուտ նախարարտահանման ճանապարհով: Ռալես կանոն, այդպիսի երկրները խիստ տնտեսական պատժամիջոցների և արտահանման ու ներմուծման արգելի են ենթարկվում արևմտյան տերությունների կողմից:

Համաշխարհային քաղաքական համակարգին միասնականացումը մեծ դժվարությամբ է առաջ ընթանում և, ըստ ամենայնի, հետանկար չունի:

²⁵Ципф В. Теория модернизации и различные пути общественного развития. — «Социологические исследования», М., 1998, № 8, с.17.

Դեռևս 1996 թ. Ս. Հանրիգրոնն առաջ քաշեց «քաղաքակրթությունների բազմակիություն» իր նշանավոր հայեցակետը²⁶: Աշխարհը ոտք է դրել գործալ անհավասարակշռության և տարբեր քաղաքակրթությունների առճակատման դարաշրջան: Միաբնեռ աշխարհի հայեցակարգին Ս. Հանրիգրոնը հակադրում է ժամանակակից աշխարհում միաժամանակ գոյություն ունեցող տարբեր քաղաքակրթությունների գաղափարը: Դրանք են՝ «դասական» Արևմտյան քաղաքակրթությունը, որ ներառում է Հյուսիսային Ամերիկան, Ավստրալիան և Եվրոպան. Լատինաամերիկյան քաղաքակրթությունը. Սլավոնա-ուղղափառ քաղաքակրթությունը, որի հետ է նա կապում նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածաշրջանների մեծ մասը. Իսլամական քաղաքակրթությունը. Աֆրիկյան քաղաքակրթությունը. Կոնֆուցիական քաղաքակրթությունը. Ծապոնական քաղաքակրթությունը. Հինդուիստական քաղաքակրթությունը: Այսպիսով, Ս. Հանրիգրոնը, որին խիստ քննադատեցին Արևմուտքում, առանձնացնում է ութ՝ միաժամանակ գոյություն ունեցող քաղաքակրթություններ, որոնցից միայն չորսը չունեն արևմտամեն կողմնորոշում: Դրա համար էլ հաճախ ապագա համաշխարհային հասարակարգը կախման մեջ են դնում Արևմուտքի և մնացյալ աշխարհի հակամարտության ելքից՝ «Լեքզին դարերի ընթացքում միջազգային հարաբերություններն ընթացել են երկու յոթնամյակների մշտապես մոտենալու ուղիով՝ դեմոկրատականությանն ու այն բանին, ինչը կարելի է անվանել «միջազգային ազատականություն»: Առաջին սկզբունքը ներառում է պայքար միջազգային քաղաքակրթության մասնակիցների, առաջին հերթին պետությունների միջև՝ միջազգային կարևոր որոշումներն ընդունելու իրավահավասարության համար:

«Միջազգային ազատականացման» սկզբունքը ներառում է միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտների ինքնույույնության և անկախության իրավունքի ճանաչում: Գործնականում այդ սկզբունքն իրացվել է՝ ազգային սուվերենիտետը որպես միջազգային քաղաքակրթությանը մասնակցողների առաջնային և անկապտելի իրավունքը ճանաչելով²⁷: Մենք գիտենք, որ հավաղեպ բացառություններով (Վատիկան, Մադրասիական ուխտ), փաստապես պետություններն են միայն, որ միջազգային իրավունքի և միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտներ են ճանաչվում: Միևույն ժամանակ մենք նաև տեսնում ենք, որ գլոբալականացման գործընթացները փոխում են պետության դերը՝ ժամանակակից աշխարհակարգում: Առանց դուզվել իսկ կապաժի կարելի է կանխատեսել, որ երբորդ հավաքանալը՝

աշխարհի երկրաբաղաքական և տնտեսական վերաբաժանումներով, կվերածվի գերազանցապես վերպետական և ապապետական կազմավորումների դարաշրջանի:

Երեք պատմական խոշոր միտումներ են խորհրդանշում արդի դարաշրջանը: Մի կողմից նոր՝ ազգային պետությունների կազմավորման գործընթաց է տեղի ունենում, ինչի մասին մենք շարադրեցինք վերջ. մյուս կողմից՝ գուգահետարար իրագործվում է ազգային պետությունների միավորման գործընթաց՝ դաշինքների, բլոկների, միությունների և համագործակցությունների տեսքով, հար և մնա Եվրամիությանը կամ ԱՊՀ-ին: Ու վերջապես, այդ անկախ պետությունների ներսում առաջանում են խոշոր անդրազգային կորպորացիաներ (ՏՆԿ-եր), որոնք իրենց հզորությամբ ու ֆինանսական հնարավորություններով արդեն գերազանցում են այդ երկրներին կամ նույնիսկ երկրների խմբերին: ՄԱԿ-ի տվյալներով, ինչպես գտում է Երկրաբաղաքական հիմնախնդիրների ակադեմիայի փոխնախագահ, գեներալ-գնդապետ Լ.Ի. Իվաշովը, աշխարհի երեք ամենահարուստ մարդիկ տիրապետում են մի կարողության, որը հավասար է աշխարհի մոտ 50 ամենաարարտ երկրների բյուջեին²⁸:

Կազմավորում է գլոբալ ֆինանսական օլիգարխիա, որը գործնականում վերահսկում է համաշխարհային տնտեսությունը, միջազգային ֆինանսատնտեսական կազմակերպությունների միջոցով իրականացնում է ամբողջ երկրների ոչ-պաշտոնական՝ քաղաքական և տնտեսական ղեկավարումը:

Նույնիսկ ՏՆԿ-ի ծնող-պետություններն են լուրջ տնտեսական անհարձարություններ և կորուստներ գգում նրանց գործունեության պատճառով: Որպես կանոն, ՏՆԿ-ները դուրս են հանում կապիտալը դեպի էժան աշխատուժով երկրներ, դրանով իուլացնելով զարգացած երկրների տնտեսությունը: ՏՆԿ-ների գլոբալ «մայրաքաղաքներն են» այսօր հանդիսանում Նյու-Յորքը, Լոնդոնը և Տոկիոն: ՏՆԿ-ի գաղափարակիրների շրջանում միտք է ծագել, թե իշխանությունը՝ դա նույնպես յուրօրինակ ապրանք է, շատ բանի, քայքայ ապրանք է: Հետևաբար, դա՛ իշխանությունը, պետք է որ պատկանի մոլորակի ամենահարուստ մարդկանց:

Տեսանելի ապագայում «գլոբալիզացիան» այն կերպով, ինչպես որ ծավալվում է այսօր, կարող է րեել խոշոր «մակադեմոկրատական» տրանսֆորմացիայի, երբ մոլորակային իշխանությունը կհայտնվի աշխարհի մեկ տասնյակ ամենահարուստ մարդկանց ձեռքում:

²⁷ Аксенов К. В. В поисках глобального арбитра. — «Родина», 2002, N 5, с. 10-11.

²⁸ Аксенов К. В. В поисках глобального арбитра. — «Родина», 2002, N 5, с. 40.

²⁸ Интернет.Ру., 2002, сентябрь.

«Հանաշխարհային տիրապետությունը (գերիշխանությունը)» կարող է այնքան էլ հեռու կամ անիրական մղձավանջ չլինել, ինչպես հիմա շատերին է բվում: Ու նա չի հայտնվելու աշխարհին չար վիռլի կերպարանքով, որ նստած բարձր ու սև ուլակում՝ հրամաններ է արձակում այնտեղից: Ավելի շուտ, դա համաշխարհային հարստության 50 %-ին տիրապետող և այն ի շահ իրեն տնօրինող ինչ-որ մի «մեծ ուրճակի» խորհուրդ կլինի: Իհարկե, նա չափազանց կլինի կայունությամբ ու զարգացմամբ: Անջատողական շարժումները դաժանորեն կհնչվեն միջազգային սինկլամ ուժերի կողմից (օրինակ՝ ՆԱՏՕ-ի): Երկրները, որոնք չեն ցանկանա հպատակվել նրան, կեթերաբլիզե տնտեսական պատժամիջոցների, ու հնարավոր է նաև՝ ռազմական հարձակումների:

Ապագա մոլորակային կառավարության համաշխարհային տիրապետությունը պատկերահամու է որոշակի ամբողջատիրական կառավարման տեսքով՝ ներքերկրային, ներպետական մակարդակում՝ դեմոկրատիայի պահպանմամբ, և ազատականությամբ՝ արտաքին՝ միջազգային հարաբերություններում: Հնարավոր է՝ սա խիստ չափազանցություն է, բայց արդի աշխարհի գոթախլգացիան իրապես կարող է նման հետևանքներ ունենալ, եթե մարդկությունը չհայրայի հակազդեցության արդյունավետ միջոցներ: «Մայրուսակամությունը» որպես պրեդիկտիվ ձեռնման միշտ ձեռք-ձեռքի է ընթացել մարդկային քաղաքակրթության զարգացման հետ: Ուստի անհրաժեշտ է ընթացիկ վտանգների և հնարավոր ռիսկերի մասին: Մենք երջանիկ կլինենք, եթե այս կանխատեսումն էլ (ինչպես իր ժամանակին՝ Մայրուսի մոտը կանխազուշակումները) անհիմն դուրս գա: Տվյալ դեպքում՝ դա կլինի ոչ թե քաղաքական սնամկություն, այլ առաջանցիկ անտիցիպացիա՝ գլոբալ գործընթացի վրա իր հակադարձ ներգործությամբ:

Ընդունված է համարել, որ Հունգարիայում ազատական բարեփոխումները շատ ավելի վաղուց են սկսվել՝ մնացյալ սոցիալիստական երկրների համեմատ: Արդիակենսակցման առաջատար մասնագետ Ա. Անդորիան առանձնակի ուշադրություն է հատկացնում հասարակության փոփոխվող սոցիալական կառուցվածքի ու ստրատիֆիկացիայի նախանշակները³⁰: «Դիտարկելով անցումային շրջանի տիպական գծերն որպես սոցիալական փոփոխությունների առանձնահատուկ տարրառեսակ, մենք գալիս ենք ներահանգման, որ վոլոխուսկան համակարգի տրանսֆորմացիան նախ և առաջ նշանակում է ինստիտուտների լիամասշտաբ, արագ և հիմնավոր վերակառուցում: Դա փաստացիորեն նշանակում է՝ արմատական փո-

փոխություն մեր ամենօրյա գործողություններում, հասարակության անդամների հասանելի միջոցների (ինստիտուցիոնալ գործիքների) վերաբաշխում, և փոփոխություններ՝ դրանց բնույթի, կառուցվածքի և բաշխման ոլորտում»³¹:

Հունգարական սոցիոլոգները հավատում էին, որ կոմունիստական հասարակարգում այնքան բարխապարարներ են կուտակվել, որ նրա արմատական վերացումն առ անցումը նոր համակարգի պետք է ինքնաբերաբար ընթերցողական-արդյունավետ փոփոխություններ՝ նաև հասարակ մարդկանց կյանքում:

Այդուհանդերձ բազմամյա տրանսֆորմացիայի փորձը ցույց տվեց, որ բարեփոխումները տարբեր կերպ են ազդում և տարբեր ձևերով են արտացոլվում սոցիալական մեծ խմբերի կյանքում՝ հասարակական կեցության զանազան ոլորտներում: Ազատական բարեփոխումներով և շուկայական անցմամբ պայմանավորված արտադրության անկումը, գործազրկությունը, կենսամակարդակի անկումը առավելագույնս ազդեցին երկրի հասարակ մարդկանց կենսամակարդակի վրա: Սակայն ազատական բարեփոխումներից դեռ շատ առաջ հունգարական հասարակության ապահամայնությունը հանգեցրել էր օտարվածության անի, բնակչության լայն զանգվածների շրջանում ձևավորել դժգոհություն և տնտեսության մեջ՝ արմատական փոփոխությունների սպասում- ու դրանով իսկ հող էր նախապատրաստել գալիք տրանսֆորմացիայի համար՝ դառնալով դրա գլխավոր դրոշմներից մեկը: Գուցես հենց սրա շնորհիվ էր հունգարական հասարակությունը կազմակերպում առավել պատրաստված անցմանը, ինչն իր հերթին նպաստեց դրա հաջողությանը:

Ներկայումս արդիականացման ավելի ու ավելի մեծ բիվով տեսարաններ են հակվում համակարգի սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների հաջողությունն այս կամ այն չափով պայմանավորող ներուժակ, հասարակությանը հատուկ խորքային էթնոշակութային գործոնների կարևորությունը ընկալմանը: Հայտնի գերմանացի փիլիսոփա, պոլիտոլոգ Պ. Կոլտվոլկին գտնում է, որ ըստ էության անբողոքի մասնաբաշխարկանցաված՝ գուտ շուկայական հասարակությունը արտաբնական է: Պետության և հասարակության քաժամուցել գալիս է քուրժակական հարաբերությունների զարգացման դարաշրջանից, երբ տնտեսությունը սկսում է ազատագրվել քաղաքականությունից և աստիճանաբար որոշակի ինքնավարություն է ձեռք բերում: «Միայն քուրժակական՝ ապարադարականացված և գուտ շուկայի վոլանակման օրենքներով կառավարվող հասարակությունը հակասություն է ծնում պետության և տնտեսվարական հասարակության միջև»³²:

³⁰ Andorka R. Dissatisfaction and Alienation. — Andorka R., Kolosi T., Rose R., Vukovich Gy. A Society Transformed. CEU-Press, Budapest, 1999.

³¹ Լյուի տեղում, էջ 47.
³² Козловски Пейтер. Общество и государство. М., Издательство "Республика", 1998, с.15.

Վերջին տասնամյակների արդիականացման բույր կողմն առհասարակ հենց «Ապարտադարձականացված շուկայ» համագումունն է, ինչը գործնականում սխալ գլխիվայր շրջված խոշոր հաշվարկային սխալների պատճառով, ծախսողման է մատնում բարեփոխումները:

Բուլղարիայի այսօրվա ամենահայտնի գիտնականներից մեկը՝ Վ. Մանովը, քննելով համակարգային տրանսֆորմացիաների փորձն ու անհաջողությունները սեփական երկրում, գալիս է եզրակացության, որ գլխավոր պատճառներից մեկը (եթե ոչ՝ ամենալիտալորը) շուկայի բացարձակացումն է: «Բուլղարիան չափազանց կարող է շուկայական տնտեսության, բայց ոչ շուկայական ֆունկցիոնալիզմի», - գրում է նա իր «Բարեփոխումները ետսոցիալիստական հասարակությունում: Բուլղարիայի փորձը» գրքում³³: Վ. Մանովը հետատեղորեն նախագգուշացնում է բուլղար բարեփոխիչներին, որ տնտեսական բարեփոխումների ներմուծումը՝ հանուն շուկայական տնտեսության, դեռևս ըիչ է: Ամերթվելու է «որոշակիացնել այն շուկայական տնտեսության տիպը, որը կարելի է անհրաժեշտ է ստեղծել երկրում»³⁴:

Մյանգամայն պարզ է, որ զարգացման ու վերակազմավորման ոլորտում, առանց գիտականորեն նախազգված ազգային ռազմավարության, անհնարին են հաջողված բարեփոխումները: Հետևապես, զարգացման և բարեփոխումների ազգային ռազմավարության մշակմանը պետք է նվառողեն գիտական փնտրատուքները: Ու ամենազլխավորը, Վ. Մանովի կարծիքով, «առանց տնտեսական անի՝ բուլղարական տնտեսությունում չի կարող հաջող տրանսֆորմացիոն գործընթաց տեղի ունենալ»³⁵: Այլ կերպ ասած, անցումը շուկայական տնտեսության որոշակի շքահայացություն է պահանջում, իսկ իրականացվող բարեփոխումների հաջողության նրաշխիքը կարող է լինել աղքատության հարթահարումը: Անցյալ դարի 70-ական թվականների՝ հարաբերականորեն բարգավաճ Բուլղարիան, 90-ականների կեսին՝ հայտնվեց խոր տնտեսական ճգնաժամում՝ շատ բանով հարուցված տրանսֆորմացիոն գործընթացներով: «Բուլղարական տնտեսության և պետության դեգրադացիայի ամենապերճախոս ապացույցը ժողովրդագրական անհավարճի դրությունն է: Ըստ Ալյան Սմիթի, ցամակացած երկրի բարօրության ամենամակիմնի ապացույցը բնակչության թվի աճն է: Բուլղարական բնակչության թվաբանակի նվազումը, մի կողմից՝ ցածր ծնելիության և բարձր մահացության, մյուս կողմից՝

արտագաղթի հետևանքով՝ պարզապես տնտեսության և պետության դեգրադացիայի մեկ այլ արտահայտությունն է»³⁶:

Ժամանակին՝ Պ. Սորոկինը հակադրվում էր կարծրացած այն տեսակետին, ըստ որի լավագույն դատավորը «պատմության դատն է» և որ «կորցրից ավելի լավ է երևում», իսկ պատմական իրողություններն իրենց ճշմարիտ գնահատականը տալու են միայն որոշ ժամանակ անց՝³⁷: Նա պնդում էր, որ ժամանակակցի հայացքը՝ նետված պատմական իրադարձություններից, ոչ պակաս կարևոր է, եթե ոչ՝ առավել կարևոր: Ժամանակակցիցները, գտնվելով իրադարձությունների հորձանում, հետազոտում են դրանք «ներսից» և ամենալիտալորեն, այն դեպքում, երբ ապագայի պատմաբաններն իրենց հետևություններում հիմնվում են կցկտոր, երբեմն անկատար փաստաթղթերի վրա:

Պ. Սորոկինը կողմնակից էր անմիջական դիտարկման՝ մի մեթոդի, որը լայնորեն կիրառվում է բնական գիտություններում և որը գերադասվում է՝ միջնորդավորված դիտարկման համեմատ: Հենց այս դիրքերից էր նա վերլուծում անցյալ դարի սկզբի ռուսական հեղափոխությունը, որի ակնառատն էր եղել: Նա գրում էր, որ բոլոր փորձերը՝ բնորոշել այն, ինչը կոչվում է հեղափոխություն, անբավարար են, և առաջադրում էր սոցիալական հեղափոխության իր ըմբռնումը, որտեղ առանձնացնում էր չորս հիմնավոր՝ ֆունկցիոնալ գործընթացներ. 1) մարդկաց վարքագծի, հոգեբանության, գաղափարախոսության, արժեքների և հավատալիքների վերափոխություն, 2) բնակչության կենսաբանական կազմության, նրա վերաբաշխության փոփոխություն, 3) հասարակության սոցիալական կառուցվածքի ձևափոխում, 4) տեղաշարժերն ինտեգրացիայի համակարգի սոցիալական գործընթացներում՝³⁸: Բացի հեղափոխություններից, Պ. Սորոկինը տեսնում էր «սոցիալական կազմակերպման, վերակազմավորման այլ եղանակներ» և: Եվ այդ եղանակները կամ միջոցներն ունեն իրենց կանոնները.

- բարեփոխումները չպետք է ուղեկարգեն մարդկային բնությունն ու հակասեն նրա հիմնարար բնագծերին,
- կոնկրետ սոցիալական պայմանների մանրագծին գիտական հետազոտությունը պետք է կամրադրված լինի, այսինքն՝ նախորդի բարեփոխման ամեն մի գործնական դրսևորմանը կամ իրագործմանը:

³³ Манов Васил. Реформа в постсоциалистическом обществе. Опыт Болгарии. М., Экономика, 2000, с.357.

³⁴ Манов Васил. Реформа в постсоциалистическом обществе. Опыт Болгарии. М., Экономика, 2000, с.98.

³⁵ Նույն տեղում , էջ 255:

³⁶ Նույն տեղում , էջ 8:

³⁷ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., Изд-во Политической литературы, 1992, с. 269.

³⁸ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., Изд-во Политической литературы, 1992, с. 269-270.

• վերակառուցվող յուրաքանչյուր տարրը սկզբնապես պետք է փորձարկել փոքր սոցիալական ծավալով և դրական արդյունքներից հետո միայն տարածել դրանք ողջ հասարակության վրա,

• բարեփոխումները պետք է կյանքի կոչվեն իրավական և սահմանադրական եղանակներով³⁹ :

Թվարկելով սոցիալական վերակառուցման կամ բարեփոխումների կանոնները, Պ. Մորկինն իսկույն վերապահում է ամուս. «...հեղափոխություններն ամռանում են այդ կանոնները»: Տգնտները, որոնք հաճախ սոցիալական հեղափոխությունների գումար են կանգնում, որպես կամո՞ւ՝ անտեսում են այդ օրենքները և այդ պատճառով էլ բռնության են դիմում, և գոհերի առկայությունը սովորական փաստ է դառնում:

XX դ. վերջին մեր հասարակությանը համակամ սոցիալական փոփոխությունները դժվար է մտածված «վերակառուցողություն» անվանել: Այդ փոփոխությունները ոչ մի կերպ չէին համապատասխանում վերջ թվարկած կանոններից և ոչ մեկին: 90-ական թվականների ընթացքում իրականացված բարեփոխումների մի մասը ոտնահարում էր մարդկային բնությունը ու այն ժամանակ կայացված հասարակական ինտեմարաթ բնագոյները: Ջորջինական այնպիսի, ինչպիսիք են պաշտպանվածության, ինքնապահպանման, մարդկային կյանքի և ընտանիքի արժեքավորության զգացումը: Բացի սրանից, այդ տարիների բարեփոխումները կանխադրված չէին յուրք գիտական նախագծմամբ, ու, առավել ևս, չէին փորձարկվել փոքր սոցիալական մասշտաբներով: Միակ սկզբունքը, որին քիչ թե շատ փորձում էին հավատարիմ մնալ «բարեփոխիչները» դա հասարակության վերափոխման իրավական և սահմանադրական եղանակներին հետևելն էր: Թեև այստեղ էլ նրանք շատ հաճախ սայթաքում էին՝ ոտնահարելով սեփական սահմանադրությունը:

Հետ ամենայնի, մեր հասարակությունում տեղի ունեցած փոփոխությունները, ավելի ստույգ, կարելի է որակել որպես «հեղափոխական»: Եթե հետևելու լինենք Պ. Մորկինի տված բնորոշումներին, ապա, իսկապես, այդ բարեփոխումները փոխնցին մարդկանց վարքագիծը, գաղափարախոսությունը, արժեքները, փոխնցին հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, հիմնավոր փոփոխություններ առաջացրին սոցիալական գործընթացներում: Հասարակության վրա իրենց ներգործությունը՝ անցկացված բարեփոխումները, անկասկած, հեղափոխական բնույթ էին կրում: Գրանք խորային կառուցվածքային փոփոխություններ առաջացրին հա-

սարակարգի բուն հիմքերում: Իր ուժով և խորությամբ՝ սոցիալական օրգանիզմի նման փոփոխությունը հավասարազոր է միայն հեղափոխության:

Սակայն այդ «հեղափոխության» պատճառների, դրա առաջնիչ ուժերի, նրա իրականացման մեջ շահագրգռված և ներքաշված սոցիալական շերտերի մասին վերոնշյալ ամենափոքրիկ փորձից իսկ աղոթն զգախ ենք եզրահանգման, որ դա հասարակության վերակառուցման «վերնախավային» փորձ էր: Մտահոլացված էր այն որպես «վերներից» սկսվող հասարակության մասնակի վերակառուցում, բայց իրականացման գործընթացում հանկարծակիորեն փլուզող-քանդարար բնույթ ընդունեց և թեքեց անկանխատեսելի արդյունքների ու հետևանքների: Հսկողությունից դուրս եկած «սոցիալական վերակառուցումը» հասարակության վրա մի հզոր հեղափոխության ներգործություն ունեցավ, որը կարող էր եննց այդպիսին լինել, բայց իրականում այդպիսին չըղավ: Մարդկային զանգվածներն այդ մասշտաբային վերակառուցման մեջ, ավելի շուտ, սկզբում ստատիստների, դիտորդների, իսկ այնուհետև՝ բարեփոխումների գոհերի դեր էին կատարում, և ոչ բնականորեն դերակատարի:

Հասարակությունը հայտնվեց մի «փորձամկան» դեբուտ, որի նկատմամբ մանիպուլյացիաները դուրս էին եկել փորձարարի վերահսկողությունից: Հետագան մի ամբողջ շարք հաջողական արանափորձացիաների բնույթ էր կրում: «Պատահական չէ, որ վերջին տարիների հետազոտողները բարեփոխումներն անվանակոչեցին նրապես հասարակության տրանսֆորմացիա: Հենց «տրանսֆորմացիա» տերմինն է, մեր տեսակետից, լավագույնս արտահայտում բնույթն այն գործընթացների, որ սալարում է մեր հասարակությունը: Ոչ «բարեփոխումները», ոչ մտածված «վերակառուցումը», ոչ չտածված «անցումը» կամ հասարակության վերահսկվող «փոփոխումը» նրա մի վիճակից՝ մյուսին՝ ցանկալիին, և ոչ էլ, առավել ևս, «սոցիալական հեղափոխություն» առանց զանգվածների մասնակցության՝ չեն կարող ըստականացալի համազորեն բնութագրել տեղի ունեցածը: Որովհետև իրականում մեր հասարակությունում մի որդակից փոխակերպում է իրագործվում, ինչի սկզբնատեսներն ենք բոլորս: Այդ կապակցությամբ՝ Վ.Ա. Յաղովը գրում է. «Այսպիսով, համարժեք հասկացությունը, որն ազատ է «վերտորային ժամարաբեռնվածությունից»՝ «տրանսֆորմացիա» հասկացությունն է»⁴⁰: Այլ կերպ ասած, դա «բարեփոխիչները» վերահսկողությունից դուրս եկած սոցիալական «վերակառուցում»

³⁹ Նույն տեղում, էջ 271:

⁴⁰ В.А. Ядов. А все же умом Россию понять можно - В кн.: Россия: трансформирующееся общество. М., Канон-Пресс-И., 2001, с. 12.

է, որն արդյունքում հասարակության ինքնահաս, տարերային փոխակերպման կերպարանքն ընդունեց, ձևափոխվեց մի գործընթացի, որը դեռևս չի գտել իր եզրափակումը: Այժմ գործընթաց, որի վերջնական նպատակակետը նշանակված չէր գործընթացը նախաձեռնողների կողմից, ավելի՛ն՝ նրանց անհայտ էր: Գործընթաց, որն արդեն շատ բանով ինքնուրույն բնույթ է կրում և զարգանում է իր ներքին, ինամենա տրամաբանության շնորհիվ և դրան համապատասխան: Այդ տրամաբանությունը ոչ մեկի կողմից բավականաչափ մեկնաբանված, ու առավել նա, խաժամարված չէ:

Սոցիալական տրանսֆորմացիայի գործընթացի վրա ազդող գործոնների քանակն շատ մեծ է: Հաշվի առնել ներգործության ողջ հետևանքները՝ բխում է ամենաբին: Տրանսֆորմացիան գտնե ինչ-որ կերպ «ամսնելու», հսկողության տակ առնելու փորձեր մշտապես ձեռնարկվում են, բայց դրանք դեռևս լիակատար հաջողություն չեն հանգեցրել: Որոշ երկրներում վերափոխություններն սկսելուց տասը տարի անց հաջողվել է դրանք մտցնել կին հունի մեջ, սոցիալական կառույցի արդեն հայտնի մոդելների մեջ, որոնք որոշակի կայունություն են երաշխավորում: Այդ երկրներում մինչ այժմ դրան հասնել չի հաջողվել և ընթացիկ փոխակերպումների հետևանքները դեռևս պարզորոշ չեն ուրվագծվել: Այն, ինչ տեղի է ունենում՝ ավելի շուտ հիշեցնում է ճգնաժամ, պատուհաս, տարելույսին աղետ, քան բն հասարակության սոցիալական վերակառուցման լավագույնս մտածված, հաշվեկշռված գործընթաց: Տրանսֆորմացիան շարժվում-գլորվում է իր ընթացքով, իսկ կառավարիչները հազիվ են հասցնում մարտի, հարթեցնել, մեղմացնել դրա բողբոս ավերածությունների հետևանքները: Գործընթացի կառավարումը ոչ թե կանխում է իրադարձությունների ընթացքը, այլ ընդհակառակը, բարչ է գալիս իրողությունների պոչից: «Քարեխոյնիչներն» անընդհատ փորձում են «կառչել» խտսամավող գործընթացից: Տեղ-տեղ դա նրանց հաջողվում է, ու տպավորություն է ստեղծվում, որ անս, ուր որ է, այն կմտնի վերահսկվող բարեփոխումների հունը: Սակայն առայժմ, դա հասարակության ողջ սոցիալական կյանքի մի այնպիսի խորը և մնացորդային փոխակերպում է, որ թեև մեր աչքի առաջ է ծավալվում, բայց, ըստ էության՝ մեր կամքից անխախ:

1. 2. ՓՈՒԱԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

«Անցումային հասարակություն» հասկացությունն օգտագործվում է հասարակական համակարգի այն վիճակը բնորոշելու համար, երբ որպես համակարգ հանդես եկող հասարակության նախորդ որակական որոշակիությունն այնչև չի գերալայում, իսկ նորը գտնվում է ձևավորման գործընթացում: Սա հասարակության մի յուրահատուկ վիճակ է, երբ այն գտնվում է անընդհատ կառուցվածքային փոփոխությունների գործընթացում: Սոցիալական համակարգն «անցումային» անունն է կրում այն պատճառով, որ «... նրանում տեղի են ունենում գաղափարաբարդարական, սոցիալ-տնտեսական, բարոյախոգեբանական ու կառուցվածքային-ինստիտուցիոնալ այնպիսի փոփոխություններ, որոնց շնորհիվ համակարգն անխուսափելիորեն կորցնում է իր նախորդ որակական որոշակիությունը՝ ձեռք բերելով որակական որոշակիության նոր հիմունքներ»⁴¹: Անցումային երկրների տնտեսական, բարդարական, սոցիալական ոլորտները բնութագրելու համար օգտագործվում է «արանգիցիոն» (տրանզիտ) տերմինը, իսկ տեսական-մեթոդոլոգիական հնարների ողջ համակարգի համար «արանգիտոլոգիա» գիտական հասկացությունն է օգտագործվում: Անցումային հասարակություն մեջ կողք-կողքի միաժամանակ առկա են ավանդական, արդիականացած ու այսպես կոչված «պոստմոդեռն» հասարակության տարրեր: Նախկին ԽՍՀՄ երկրներում ԽՍՀՄ-ի վերջին՝ փոխակերպման շրջանին հաջորդեց անցումային շրջանը, երբ սոցիալիստական համակարգը իրենց կապիտալիստական զարգացման ուղու հիմքերը դրեցին: Հենց այս վերջիններիս փոփոխումն է, որ նախկին ԽՍՀՄ ժողովուրդների հոգեբանության մեջ վերջնականապես ձևավորվեց բազմաստիճան օտարացման երևույթը: Ն.Ի. Լապինն ու համահեղինակները խոսում են յոթաստիճան օտարացման մասին.

- օտարացում իշխանությունից,
- վարձով աշխատողների օտարացում աշխատանքի արդյունքներից,
- արտադրության օտարացում րնակչության իրական պահանջումներին,
- օտարացում հավաստի ինչորմացիայից,
- հասարակության օտարացում զարգացման իր ներքին հնարավորություններից,
- հասարակական աշխատանքի օտարացում հասարակության կյանքի օրինակական կառույցներից:

⁴¹ Հարությունյան Է. Անցումային հասարակությունը որպես տրանսֆորմացիոն գործունեության համակարգ, Երևան, 2000, էջ 3:

Այս վերջին աստիճանը «հատվում է առաջինի հետ (օտարում իշխանություն-նրի)։ Վրա է հասնում... խորհրդային հասարակության նախաճգնամասային շրջանը, ապա՝ նրա ընդհանուր ճգնաժամը»⁴²:

Անցման գործընթացը բոլորովին էլ հարթ ու ժամանակի մեջ հավասար բաշխված չի ընթանում: Անցման ամենաբուռն շրջանը անցումային ճգնաժամ անունն է կրում: Սա հենց այն փուլն է, որի ընթացքում է հիմնականում տեղի ունենում կայուն հասարակության վերածույր անցումային: Այն չպետք է նույն ցանցին աղետի հետ և կարելի է բնորոշել որպես հասարակական համակարգի գործունեության ընդհատման փուլ, որ կարող է ունենալ ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ելք, իսկ ցանկացած ելքի դեպքում հասարակական գործընթացների վրա բողոքում է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ազդեցություն: Աինչդեռ «աղետը» ողջ համակարգի փլուզում ու ավելի վատ որակներով նոր համակարգի ձևավորում է կամ զարգացման լրիվ դադարում: Անցումային ճգնաժամը հասարակության այնպիսի վիճակ է, որի դեպքում մարդկանց ու երկրի համար մեծ ռիսկավորումներով իրականացվում են հասարակական փոփոխություններ, որոնք ուղեկցվում են հսկաստանի ձգտումներով, հակասական հատկություններով, սակայն նաև միջազգային սոցիալօգիստիկ իրականացման, կյանքի բոլոր ոլորտներում համաշխարհային ստանդարտներին միանալու ընդհանուր ձգտման անկախությամբ»⁴³: Ըճնաժամի հետևանքն այն է լինում, որ տարբեր ոլորտներում գործունեությունն ապարդյուն կամ ծայրահեղորեն խի աղյուսումնավու է դառնում, հասարակական համակարգը հետքեր է ապրում դեպի կեցողության ավելի վաղ շրջանի ձևեր, դառնում անկառավարելի: Որոշ ոլորտներում մարդիկ նպատակին հասնելու համար սկսում են ավելի պարզ մեթոդներով գործել, որոշ ոլորտներում գուպահեռաբար ավելի բարդ նորագոյացություններ են հայտնվում, որի վրա ծախսված հսկայական ռեզերվային կորստի պատճառով քառասյան վիճակ է ստեղծվում: Քառասյան նոր համակարգի կառուցման գործընթացի նկարագրությունը ռիսկավորումներ է հարուցում, քանի որ այն ընդգրկում է հասարակության միաժամանակ բոլոր շերտերը:

Անցումային հասարակությունը բնորոշող գծերը ավելի հստակ կերպով դրսևորվում են քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դաշտերում:

Քաղաքական դաշտ: Գեպի ժողովրդավարություն, որպես նոր տիպի հասարակարգ անցումը մեր ժամանակների գերակա խնդիրն է: Նախորդ, ավելի ավանդական հասարակարգը, կարելի է ասել, անհատին կադասայաբան էր կոչում, դոգմատիկ սոցիալական կատայցներով: Նոր ժամանակներում տեղի է ունենում դրանց փլուզում՝ քաղաքացիական հասարակության կառուցման նպատակով: Լավագույն դեպքում նպատակի զբաղվանացումը պետք է հանգեցնի մի վիճակի, որը Տոկվիի բնորոշմամբ կոչվում է «ձանձրնդհանուր հավասարության Ֆինոնեն»: Արդյունքում, քաղաքական որոշումների կայացման մեջ ամենամեծ դերակատարությունն ունենում են լայն զանգվածները, որի համար, սակայն բոլորովին էլ պարտադիր չէ դրանց քաղաքական լավ պատրաստվածություն ունենալը:

Անցումային շրջանում շատ կարևոր դեր ունեն ցանկացած ոլորտի ինֆորմացիոն հոսքերը: Բնակչության ու նոր ձևավորվող քաղաքական էլիտայի պատրաստված ու իրազեկ չլինելը ծանր հետևանքներ է ունենում: Սրա հետևանքներից էր այն, որ միակուսակցական համակարգից դեպի բազմակուսակցական անցում կատարող երկրներում միանգամից տասնյակ ու հարյուրավոր կուսակցություններ ձևավորվեցին:

Անձնային ու խմբային մակարդակում ամեն ինչի մասին ծայրահեղացված ու հակասական պատկերացումներն ու տեղեկությունները, ծայրահեղացված ընկալումներն ու վարքը տոտալիտար միակուսակցականությունից բազմակուսակցական դաշտի քառային մեջ նետեցին հասարակությանը: Պատճառը միանգամից, առանց աստիճանականության դեպի բազմակուսակցական ժողովրդավարությունն ունեցած ձգտումն էր:

Ծայրահեղական լինելու պատճառներից մեկն, ինչպես արդեն նշել ենք, անիրազեկ լինելն էր, ժողովրդավարության մասին միակողմանի, իտացիոնալ պատկերացումները, որոնք նույնականացնում են ժողովրդավարությունը բնականուսակցականության հետ, հաշվի չառնելով, որ ժողովրդավարական երկրի համար բազմակուսակցական համակարգի առկայությունը պարտադիր պայման չէ (Իսպանիա, Լատինական Ամերիկայի որոշ երկրներ), և որ ժողովրդավարության կերտման համար միայն բազմակուսակցական համակարգի առկայությունն ամենին էլ միակ ու բավարար պայմանը չէ (նախկին Գ-Դ, Լեհաստան):

Հայաստանի Հանրապետությունում 2002 թ. առկա 114 կուսակցություններից հիմնական մասի հիմնումը տեղի է ունեցել 1991 թ., որը մի շարք այլ փաստերի հետ ապացուցում է այն հանգամանքը, որ ծայրահեղության հակված մտա-

⁴² Наше общество в трёх измерениях. В авторской редакции членкорреспондент РАН Н.И. Лапина, канд. филос. наук А.А. Белыева. М., 1994, с. 49.
⁴³ Катаев С.А. Позитивные аспекты трансформационного кризиса с. 1.

ծողոբյան, զգացմունքների, վարքի դրսևորումները, հասարակության առավել հեղհեղուկ վիճակները բնորոշ են անցման ատաջին փուլին: Այս պատկերը բնորոշում էր ոչ միայն Հայաստանը: Նոր հազարամյակի շեմին ողջ հետխորհրդային տարածքի երկրներում քաղաքական դաշտի ընդհանուր, գերիշխող պատկերն այս էր: Օրինակ, Ռուսաստանի Դաշնությունում 2002 թվականին հիսուհներ կուսակցություն, Երեսուներեցի քաղաքական կազմակերպություն, հարյուր չորս քաղաքական շարժումներ գոյություն ունեին, Ռուսիանայում 2001 թվականին՝ հարյուր քսանվեց կուսակցություն, Վրաստանում՝ հարյուր քսուսուներեց, Ղրղզստանում 1990 թվականին՝ քսուսու, Էստոնիայում 1998 թվականին՝ քսուսու: Ենթադրականությունը «սիմվոլիկ ձևով աստիճանավորող», ներկայացնող այս տվյալների տարբերությունները թերևս պայմանավորված են էթնիկական առանձնահատկություններով (օրինակ, հայերի կոլեկտիվ մտածելակերպին հակված չլինելու փաստով, ավելի շատ դեպի անհատապես արտահայտվելով ձգտումով):

Բնականաբար, այս կուսակցությունների մի մասը միայն թրջի վրա գոյություն ունեցող կուսակցություններ էին, որոնցից շատերը մի քանի անդամներ ունեին: Բավական տևական ժամանակի ընթացքում կուսակցություններից մնացին միայն համեմատաբար քազմանդամ, համեմատաբար ավելի գործող, ավելի կարևոր գործունեություն ծավալած կամ ավելի ճիշտ գովազդող կուսակցությունները: Մնացածներն այս ընթացքում մաղվեցին ու անհետացան: Չմասյա՝ այս մաղման պրոցեսին, այժմ էլ կան այնպիսի կուսակցություններ, որոնք, ինչպես արդարացիորեն նշում է Գ. Պողոսյանը, ընտրությունից ընտրություն են գործունեություն ծավալում՝ դրանց միջև ընկած ժամանակատվածում ընդհատակ անցնելով: «...Երանց մասին ոչ որ ոչինչ չի լսում, ոչինչ չի իմանում: Նման կուսակցությունների գլխավոր նպատակը Ազգային ժողովում մեկերկու պատգամավորական տեղ պալատվելն է: Քաղաքականությանը լուրջ չեն գրավում, սեփական հստակ ձևակերպված ծրագիր, ինչպես մաս ձևավորված սեփական էլեկտորատ չունեն: Դրանք մեկտրակ կուսակցություններ են, որպես կանոն, պոպուլիստական բնույթի, որ կոչված են իրենց լիդերների հավակնուր շտեղծելու»⁴⁴:

Մարդկանց մտածողության մեջ կուսակցություններն «անձնավորված» են, այսինքն կուսակցությունները, նրանց գաղափարախոսություններն ու ծրագ-

րներ չէ, որ ընտրվում են. այլ որոշակի կոնկրետ անձինք, որոնք տվյալ կուսակցության անդամներ են:

Քաղաքական դաշտում առկա մարքավելիզմն ու կաշառակերությունը մարդկանց մտ զարգացրել են նկատելի թերահավատություն, որը ստիպում է մտածել, որ ազնիվ, քարեխիղճ, արդար մարդ չի կարող ընտրվել կամ երկիր դեկավարել: Մա կուպիտ ձևով բնորոշելու դեպքում, կարելի է ասել, որ «լավ» և «վատ» քաղաքական գործչների կամ պետական պաշտոնյաների տարբերական չափանիշը ոչ թե «քալանիշը» կամ «չքալանիշը» է, այլ այդ գործում խղճի ու սահմանների առկայությունը:

Անցումային հասարակության մասնիկ հանդիսացող անձի համար նման պատկերը կարծես սովորական է դառնում: Կուսակցությունների ու նրանց լիդերների մարքավելիզմն ու «քացահայտ անկզբունքայնության պատճառով բնակչության մտ ածրապնդվում է այն կարծիքը, որ քաղաքականությունը քալուսականությունից հեռու ուղիս է»⁴⁵:

Ժողովրդավարական այնպիսի արժեքներ, ինչպիսիք են խոսքի ազատությունը, տպագրության ազատությունը, խղճի ազատությունը և այլն, ինչ խոսք, միանգամից ներմուծվեցին հետխորհրդային տարածք: Մակայն հենց այդ միանգամից մուտք գործելը, դրա անսպասելիությունն ու շեկային լինելն էլ հենց պայմանավորեցին վերոնշյալ իրողությունները ծայրահեղությունների մեջ ընկալելուն ու յուրացնելուն:

Ի տարբերություն առաջադեմ հայացքներով, դարերով ժողովրդավարություն էր ներած հասարակությունների, անցումային հասարակություններում ժողովրդավարությունը նույնացնում է ընտրություններին մասնակցելու, մյուսների հետ հավասար ծայն ունենալու հետ, իսկ ընտրությունների միջև ընկած ժամանակահատվածում քաղաքական գործընթացներին անձի մասնակցությունը միմիմունի է ձգտում: Սա, իհարկե, պատմական պատճառներ ունի. դարեր շարունակ ողջ հետխորհրդային տարածքում բնակչությունը խիստ սահմանավակ մասնակցություն է ունեցել կառավարման մեջ, և նույնիսկ խորհրդային կարգերի ժամանակ այդ մասնակցությունը խիստ ձևական բնույթ է կրել:

Դարերի ընթացքում ձևավորված այդ «սովորական» վիճակից կտրուկ անցումը ավելի ակտիվ քաղաքական վարքին, խիստ մեծ դժվարությունների առաջ է կանգնեցնում հասարակության ցանկացած անդամի: Այս տեսանկյունից հատկապես դժվար է Հայաստանի Հանրապետության կամ պետականուր-

⁴⁴ Погосян Г.А. Современное Армянское общество: особенности трансформации. М., 2005, с. 129.

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 129:

յան կերտման նման պատմություն ունեցող երկրների վիճակը: Դարեր շարունակ չունենալով անկախ պետականություն՝ գտնվել է այս կամ այն պետության կազմում, որոնց դեմ պայքար է մղվել պետականության ձևափոխման համար: Փաստորեն, արդյունքում ձևավորվել է մարդկային մի սերունդ, որի մասը կազմող յուրաքանչյուր անձի պատմական հիշողության մեջ կա «պետություն-բշավնի» գուգորությունը:

Վերոհիշյալ փաստը, անցումային շրջանին բնորոշ օբյեկտիվ դժվարություններին զուգահեռ, համզեցնում է նրան, որ ցանկացած տեսակի դժվարությունների ժամանակ, այդ բովան մեկ անձնական, պետությունը դառնում է մի տեսակ բավության նոխալ:

Ընդհանրապես, այս շրջանի տեղական դժվարությունների շափից շատ լինելը հանգեցնում է նրան, որ մարդկանց մոտ ձևավորվում են «էքստրապոնիտիվ դիքորոշումներ»⁶⁶ անն ինչի պատճառը դրսից է գալիս՝ պետությունից:

Ավետայտ է ոչ միայն պատկերությունը տեղական ինքնակառավարման մարմինների, քաղաքային իշխանությունների գործունեության մեջ, այլ նաև ընդհանուր ամտարբերություն նրանց իրականացրած գարծունեության նկատմամբ, երբ այն ուղղակիորեն իրենց չի առնչվում: Մինչև իսկ այս դեպքում հնարավոր է ակամատես լինել կուրի հնազանդության, վատ իմաստով «ճակատագրապաշտության», որը միատիկ մտածողության հետևանքներից մեկն է:

Այսպիսով, մարդկանց մոտ գրեթե բացակայում է սոցիալ-քաղաքական ակտիվությունը, պետական գործերի համար պատասխանատվությունը: Այս բավական տեղական քաղաքական ապաքիայի պատճառներից է սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակն ու, հետևաբար, այդ ոլորտի խնդիրների առաջնահերթությունը: Անցումային շրջանի սկզբնական փուլում ապրող մարդը մասին խոսելիս նրան կարելի է բնորոշել որպես ապրուստի տարրական պայմանների ապահովման մտահոգությամբ ապրող մարդ: Բազում անսպասելի փոփոխությունների հետևանքով բնակչության տագնապայնությունը բավական բարձրացած է լինում, գործողությունները՝ ուղղված ինքնապաշտպանության ու գոյատևման խնդիրներին:

Որոշ անցումային հասարակություններում համընդհանուր ապաքիայի պատճառներից է դառնում քաղաքական գործիչների ու պետության ներկայացուցիչների, ոչոք բյուրոկրատական համակարգի ու ընտրությունների անարդարությունները: Այսինքն, դրա պատասխանատվության մի մասը իշխանությունների վրա է ընկնում, որի հանդեպ ժողովուրդն անվստահություն է գզում: «Ըստ մեր հարցման արդյունքների, ավելի մեծ վստահության են արժանանում

քաղաքական կուսակցությունները, քան կառավարությունը: Հարցման մասնակիցների միջին հաշվով վարսունուր-յոթանասուն տոկոսը համարում է, որ իշխանությունները բավարար չափով ուշադրություն չեն դարձնում հասարակ մարդկանց խնդիրներին ու չեն հետաքրքրվում դրանցով:

Դատասխանության ու դատարանների նկատմամբ վերաբերմունքն ավելի վատ է: Հարցմանը մասնակցածների միայն 1.8%-ն է լիովին համաձայն, իսկ տասնուր տոկոսը՝ միայն մասամբ, որ դատարաններում վճիռներ կայացվում են միայն անվերջն է օրենքին համապատասխան կերպով: Նույնիսկ մարդկանց միջև վեճեր ժազկելու դեպքում 69,2% -ը նշել է, որ իրենց խնդիր լուծումը չեն վստահում դատարաններին»⁶⁷: Սրան նպաստել է նաև ընդհանրապես պաշտոնավորների շրջանում գնալով ավելի աճող կաշառակերությունն ու կոռուպիան, որն առավել ցայտուն է դառնում ծայրահեղ աղքատության ֆոնի վրա: Հասարակության մեջ գոյություն ունեցող չարիքների նկատմամբ աստիճանաբար արդեն մի տեսակ կոնֆորմիզմ է ձևավորվում:

Անցումային շրջանի մասին խոսելիս, քաղաքական դաշտի բնորոշիչ գերակա օրինաչափություն են համարում «իմ թիմը, իմ ընկերը, խնամիք, քայրեկանը, իմ համախոհ-գաղափարակիցը, մենք ենք, մեր դեմ խաղ չկա» սկզբունքը պաշտոնները բաժանելիս և այս հայտուն մտնեցումը վարկարկեց անգամ անցիվ ցանկություններն ու նկատառումները: Այնուհետև գրավելով իշխանություն բոլոր լծակները՝ «ՀՀ-ի առաջնորդների մի մասը (մյուսը օտարվեց գաղափարական նկատառումներով) անջատվեց, միավորվեց ու դարձավ իշխող քաղաքական կուսակցություն՝ հասկացության իր անհնախաբեկաբան ղեկավարումներով: ... Վեհ գաղափարախոսությունը ինչու ցնդեց, որովհետև ժողովուրդն օտարվեց այդ գաղափարից, որը սկսեց աշխատել ի վնաս ազգի ու ժողովրդի»⁶⁸:

Պաշտոնյաների մեծ մասը, մասնագիտական որևէ լուրջ պատրաստվածություն չունենալով, իշխանությունների վերին լծակներից սկսելով, շրջապական ռեակցիայով աշխատիսում է ազգի էթնիկական քաղաքականության նկատմամբ: Կյանքի հորձանքն ընկած այսպիսի մարդը, որը «սերտանելով արդիս մեծամտացել ու հոռեցել է, գուրկ է ռեֆլեքսիայի ընդունակությունից, ... որպեսզի օրվա վերջին գոլխն առնի ափերի մեջ և վերլուծի իրեն, իր արարքներն

⁶⁶ Погосян Г.А. Современное Армянское общество: особенности транс-формации. М., 2005. с. 137-138:

⁶⁷ Արդումանյան Ս.Ջ. Քաղաքականություն և անձի բրեկնակացման սոցիալ-տոկրանական օրինաչափությունները. Հոգեբանությունը և կյանքը, 2006թ, N 3, էջ 27:

ու մոտեցումները, գործողությունները ... շրջապատի, մարդկանց, ազգի համար»⁴⁸ : Այսինքն, այստեղ արդեն գործողությունների հիմքում մասնավորապես խորը գիտելիքները, մեծ հետախույզներն ու կառավարման ունակությունները չեն, իսկ գործունեության միակ զրոգապատճառ հանդիսացող շահը համագեցում է պաշտոնի չարաշահման՝ տարբեր ձևերով ու տարբեր ոլորտներում: Այս շարքում հայտնված մարդը շատ շուտ վերածվում է սեփական կյանքն անհմատ վատնող, հոգեկանում որևէ մնալուստ արժեք չունեցող ու որևէ վեճ գաղափարի չհետևող կենդանի օրգանիզմ: Նրա հեղափոխում կյանքի գոյաբանական իմաստի մասին խոսելու անգամ ավելորդ է:

Անցումային շրջանում խոսքն ու մտածող դառնում են անձի ինքնարտահայտման աստիճանի չափանիշ: Տասնյակ տարիներով լուրջյան ու բողոքական սովոր դարձած ժողովուրդն այս ընթացքում անցնում է դեմոկրատիայի այս շատ կարևոր ինստիտուտների կառուցման ճանապարհով: Մարդու մոտ սկզբնական շրջանում առաջացած հզոր շուկից այս դեպքում ևս մարդը հակառակ անկառավարելի ծայրահեղության մեջ է հայտնվում: ՁԼՄ-ներից, ինտերնետից «հոսող» ինֆորմացիայի ալիքը իր նորությունը, քացույթյամբ տառաջցիտուն շքեցնում է ինֆորմացիայի բողոքվածության սովոր մարդուն:

Սակայն այս «ազատություն» կոչվածն ինչ-որ իմաստով բավական հարաբերականն բնույթ ունի. «թղթի քանկությունն ու ոչ մեծ պահանջարկը խմբագիրներին ստիպում են դոճուրներ փոխել և, հետևաբար, ֆինանսավորման արտաքին աղբյուրներից կախվածություն մեջ ընկնել»: Հաճախ այդպիսի աղբյուրներ են դառնում այս կամ այն քաղաքական կուսակցությունները: Ունեղև և նույնիսկ ոչ այդքան ունեղև քաղաքական կուսակցություններն իրենց պարտքն են համարում տպագիր օրգան ունենալը: Շատ բանով բուշևիկներից եկող այս ավանդույթը խորապես արմատավորվել է նաև, ժամանակակից քաղաքական գործիչների կուսակցական մեթոդալիտետում»⁴⁹ : Մրա պատճառներից է բերես նաև այն, որ այս կուսակցություններն, ի դեմս իրենց ղեկավարության, քաջ գիտակցում են այն, որ արդի հասարակության մեջ զանգվածային լրատվության միջոցները կարող են վերահսկել անձի ինֆորմացիայի իմունական մասը:

ՁԼՄ-ներում անընդհատ փոփոխվող ինֆորմացիան հանգեցնում է նաև մտածողության ավանդական ձևերի փոփոխմանը: Դրանցից հատկապես հե-

տուստանտությունը հզոր ազդեցություն ունի զանգվածային կարծիքի ձևավորման և նույնիսկ այն մամուլայացիայի ենթարկելու համար: ՁԼՄ-ներն ու հասարակական կարծիքն անընդհատ փոխազդեցության մեջ են: Հետուստանտությունը իրական անձանց, հասարակության իրական անդամների տված հարցազրույցներն իրենց հերքին ձևավորում կամ տարածում են որոշակի կարծիքներ: Շատ հաճախ մարդը կարծում է, թե գործում է իր սեփական որոշումների հիման վրա, մինչդեռ դա ընդամենը ցնորք է, նրա կարծիքը շատ հաճախ դրսից թեխալընում է: Արևմտյան սոցիոլոգների պաշտոնիկ ուղղության ցեղախայտացիները համոզված են, որ ժամանակակից հասարակությունները չեն կարող գոյություն ունենալ առանց լայն զանգվածների գիտակցության նպաստակառողջված մանիպուլյացիայի. «Ժամանակակից մարդը տառապում է սեփական անհատականությունից և վործելով դրանից ազատվել՝ սկսում է գործել բոլորի նման»⁵⁰. Հակառակ՝ սոցիալ-կոլեկտիվական տեսակետի պաշտպանները չափազանց քայքայարար են վերաբերվում մանիպուլյացիային՝ համարելով, որ այն նպաստում է իր վիճակից գոն, հարմարողական, միայն զանգվածային գործածության իրերով հետաքրքրվող ու դրանով բավարարվող մարդու ձևավորմանը, ինչը, մեր դիտարկումներով, բավական բնորոշ է հատկապես վերջին շրջանի մեր հասարակական կյանքին:

Առօրյա կյանքում ցանկացած անձ գտնվում է ինֆորմացիայի հզոր ալիքի տակ, որը կարող է տարբեր ձևերով «ներկայանալ»: Անցումային շրջանում դրան պատրաստ չլինելը, նորությունները յուրացնելու ու բավարար ընդունակությունը, ոչ բավարար ճափով պատրաստ լինելը կարող են հանգեցնել նաև հասարակության մի մասի մշտնից կտրվելուն՝ նրանց միջև հաղորդակցության խաթարմանը ու մեծ անջրպետի առաջացմանը:

Սոցիալ-տնտեսական դաշտ: Հետխորհրդային շրջանում, սոցիալ-տնտեսական հեղաշրջումների հետևանքով կարող սկսեց փոխվել նաև հասարակության կառուցվածքը, ի հայտ եկան հասարակության նոր շերտեր, տրանսֆորմացիայի ենթարկվեցին հենքը: Սկսեցին փլուզվել, տարրալուծվել խորհրդային կարգերի ժամանակ ամրագրված դասակարգերը, զնվեցին դասակարգերի միջև ստեղծաներք ու ցանկացած պահի հասարակության մի շերտից մեկ այլ շերտ տեղափոխումը, նոր շերտերի գոյացումը սովորական գործընթաց

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 28-29:

⁴⁹ Գոցոյն Գ.А. Современное Армянское общество: особенности трансформации. М., 2005, с. 146.

⁵⁰ Волков Ю.Г., Нечипуренко В.Н., Попов А.В., Самыгин С.И. Социология. Курс лекций. Феникс, Ростов-на-Дону, 1999, с. 308.

դարձավ: Այս ոլորտում մանրագլին հետազոտություններ է իրականացրել Գ. Պոդոյասյան: Մեր հասարակության մեջ նա առանձնացնում է հետևյալ շերտերը.

1. Վերին շերտ-ներառում է քաղաքական և տնտեսական էլիտան (5-7%);
2. Միջին շերտ-ներառում է մամր ձեռնարկատերերին, բարձր վարձատրվող մասնագետներին, պետական համակարգի շինվճիկական ապարատը (10-12%);
3. Հիմնական շերտ-ներառում է շարքային ծառայողներին, քանվորներին, գյուղացիներին, մտավորականությանը, մանր առևտրականներին... (65%);
4. Ստորին շերտ կամ հատկապես հայտնված մարդիկ-ներառում է քափառաչրջիկներին, տևական գործազուրկներին... (15%)³¹:

Հելինակը հասարակության ներկա անցումային կառուցվածքը բնութագրում է որպես ամոքի, անկայուն և ամոքոշ: Այս իրավիճակը տևական տագնապային վիճակներ է առաջացնում բնակչության մեջ: Ընդ որում, սկզբնական շրջանում ոչ բն առանձին մարդկանց, անհատների մակարդակում է անկում նկատվում, այլ ամբողջ հասարակության:

Անկումն արտահայտվում է կենսամակարդակի, սոցիալական դիրքի ու վիճակի կտրուկ վարընթաց շարժմամբ, իսկ հետագա, թեկուզ դանդաղ ու մասնակի բնույթ կողմ վերելքն ավելի ուշ է սկսվում և աստիճանական ու մասնակի բնույթ է կրում:

Խորհրդային շրջանի սոցիալական համակարգի կառուցվածքայնությունը հիմնովին փոփոխությունների ենթարկվեց 90-ականների սկզբին: Այս համընդհանուր անկման ֆոնի վրա ավելի ցայտուն ձևով է արտահայտվում անհավասարությունը:

Ի տարբերություն հասարակության բոլոր շերտերն ընդգրկած, կոպիտ ասած, «բոլորին անկման նույն հնարավորություններն ընձեռած» վարընթաց շարժման, վերընթաց, դանդաղ Այս երևույթն ավելի մասնակի, անհավասար բաշխված բնույթ է ստանում: Նախկին հասարակարգին վերաբերող ամեն ինչի հանդեպ արհամարհական ու ծայրահեղ ժխտողական հեղափոխական տրամադրվածությունները հանգեցրին հասարակության մեջ կորույթյան դերի բուլլացմանը, զրա բերթագնահատմանը: Այս երևույթը միատեսակ և պատճառը, և հետևանքն էր այն փաստի, որ անցումային շրջանում պաշտոններ սկսեցին զբաղեցնել մեղմ ասած՝ մասնագիտական կրթություն չունեցող անձինք: «Պա-

տասխանատու պաշտոններ ստացան և մարդիկ, որոնք ոչ մի պատկերացում չունեին որոտի մասին, և ավերեցին այն: Բարձրաստիճան սպաներ, գեներալներ դարձան հետադարձի մատուցողներ, ավտոմեքենա լվացողներ, միջնակարգ կրթություն չունեցողներ՝ նորից նույն հայտնի սկզբունքով: Մասնագիտական տգիտությունը դարձավ իշխող հոգեբանական գործոն: ...Քաղաքական ու տնտեսական գործու ներույթյան մեջ իշխանավորի մասնագիտական, անձնային ու վարքագծային տգիտությունը միշտ էլ ազդակործան է, որովհետև ուղղակիորեն հարվածում է մարդու կենսակերպին, նսեմացնում ու աշխվոխում նրա էրճիկական արժանապատվությունը: ...Այսպիսի պայմանները պարտադիր են դառնում, օրինակ, այս կամ այն պաշտոնյայի համար, որ կամայականորեն ավերի կրթական (կամ այլ) համակարգը իր անմիտ նորանմուծություններով»³²: Իսկ հենց ցանկացած դրսևորման ժխտման ամենածայրահեղ դրսևորումը նախկին և նոր քրեական տարբերի՝ կառավարման ոլորտ ներթափանցումն էր:

Սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ոլորտներում այսպիսի վիճակը ժողովրդի կողմից աստիճանաբար սկսեց ընկալվել որպես սովորական, բնական մի քան, իսկ սա իր հերթին հանգեցրեց հասարակության մեջ նախորդ հասարակարգի իդեալների տրամաբանորեն հակառակ որակներն ունեցող իդեալների ձևավորմանը: Եթե նախկին հեղինակությունների դրական որակներ էին համարվում ազնվությունը, արդարամտությունը, պատասխանատվությունը թո և հատկապես ուրիշների հանդեպ, ապա անցումային շրջանում մեծ մարդիկ պարզապես կործանման դատապարտվեցին, ու հեղինակությունների արժանիքների նոր չափորոշիչներ դարձան քաղաքական ու տնտեսական ոլորտներում ցանկացած, քայքայ չստանալու ձևով դրսևորվող ճարպակությունը, փողը՝ անկախ այն վաստակելու ճանապարհների բարոյական կողմը հաշվի առնելու: Ընդհակառակը, որոշ առումով խեղացի ու հեղինակավոր էին համարվում ժողովրդի մեջ «ցողո» հորոջրոյուն ստացած մարդիկ: Իսկ սրա հետևանքը ազգի հանընդհանուր բարոյագրկումն ու քրեականացումն են դառնում:

Տնտեսական ծանր վիճակը, ցամր կենսամակարդակը, շատ հաճախ՝ համապատասխան հացի փնտրությունը, մեծ տոկոս կազմող գործազրկությունը, վաղվա օրվա հանդեպ հավատի քացակալությունը հանգեցրին իր մտադրանքներով ազգային անվտանգության համար սպառնալիք հանդիսացող արտագաղթի: Արտագաղթյալների թվաքանակի մասին տվյալներն իրարատներժ են, սակայն

³¹ Подосян Г.А. Современное Армянское общество: особенности трансформации. М., 2005, с. 146.

³² Արզումանյան Ս.Ջ. Քաղաքակրթությունը և անձի քրեականացման սոցիալ-հոգեբանական օրինաչափությունները. Հոգեբանությունը և կյանքը, 2000թ. N 3. Էջ 28:

դրա մոտավոր մեծությունը, ըստ տարրեր աղբյուրների, 600 հազարից մինչև մեկ միլիոն 200 հազարի միջև է տատանվում: Ընդ որում երե սկզբնական շրջանում արտագաղթող կանայք հիմնականում ընտանիքների եետ էին լրում հայրենիքը, ապա հետագայում ինքնուրույն գնացողների թիվը ավելացել է: Մրա պատճառն այն է, որ բնակչության մեծ տոկոսը կազմող գործազուրկների 64 տոկոսը կանայք են: Շատ հաճախ կանայք են իրենց վրա վերցնում ընտանիքի նյութական քարկեցությունն ապահովելու պարտականությունն ու ծանրությունը: Սակայն սա ավելի քան անտեղոր վիճակ է ստեղծում, քանի որ հայ ավանդական ընտանիքներում ընտանիքի նյութական ապահովումն հիմնականում տղամարդկանց ունեիրն է ընկած: Այս դեպքում խախտվում են հայ արժեքային համակարգում տղամարդու դերի նկատմամբ հասարակական սպասումները: Հենց արտագաղթն ու երկարատև քաջակայությունները, կարելի է ասել, ընտանիքներում միջանձնային հարաբերությունների, նաև ամուսնական զույգերի սեռական հարաբերությունների խանգարման հիմնական պատճառներից են հանդիսանում: Սա հիմնավորվել է ճակատորոշման համար: «միգրացիայից հետո կանայք փորձում են ինչ-որ ձևով փոխել ընտանեկան շփման և հաղորդակցության նախկին ձևերը: Հայկական ընտանիքում, որտեղ որոշակի է հարաբերությունների հիերարխիան, նման փոփոխությունը մեծամասամբ անընդունելի է և հանգեցնում է նոր ընտանեկան կոմպլիկտների առաջացմանը»⁵³: Ընդհանրապես, արտագաղթը, որն ինքը դժվարությունների արդյունք է, ծնում է մի շարք այլ դժվարություններ, որոնց բովանդակումն «ամենա - միջավայր շրջանակալում դրևտորվող հակասություններ, սոցիալ-հոգեբանական անպաշտպանվածության զգացումներ, ...հատկապես ընդգծվում է նյութական դժվարությունների հիման վրա առաջադրող հոգեբանական ընկճվածությունը»⁵⁴: Հետարքրքիր է այն, որ ըստ միևնույն հետազոտության, եթե տղամարդկանց արտագաղթի դեպքում հիմնական պատճառների թվում հաստատապես կարող ենք նշել քաղաքական դաշտի խնդիրները, ապա կանայք ապարադարանացած են, նրանց միգրացիայի հիմնական պատճառները ընտանիքների նյութական, տնտեսական վտանգներն են: Իսկ արտագնա աշխատանքի ընթացքում մարդկանց

նկատմամբ թույլ տրված ոտնձգությունները, իրավախախտումներն, ընդհանրապես, ամենատարբեր ընույթի օրինախախտումներն արդեն զարմանք չեն հարուցում: Արժեքային համակարգի խորք փոփոխություններ են տեղի ունեցել, քանի որ «...հաճախ ստիպողաբար, նրանք ներքաշվում են հարկադրված աշխատանքի, պարտադրված մարմնավաճառության, կեղծ ամուսնությունների և այլ տարրեր գործարքների մեջ: Աղյուներում միգրանտ կանանց զգալի մասը, առանց վարձատրություն ստանալու, հիասրափված ու հուսալիսար, որպես կանոն, խնդրված հոգեվիճակով վերադառնում է Հայաստան»⁵⁵:

Արտագաղթողներին որոշակի առումով կարելի է դիտարկել որպես անցումային շրջանի փախուստի դիմած զոհեր, քանզի եթե նույնիսկ նրանց մոտ առկա է գիտակցական մեծ հիասրափություն հայրենիքից, որոշ ժամանակ անց անպայման նրանց սկսում է տանջել կարտոսիալը: Նույնիսկ այսպիսի վիճակում գտնվող, քայքայ հարազատ միջավայրից կտրվելը, կապերի խզումը հանգեցնում են նոր միջավայրում «մշակութային շոկի», չնայած սկզբնական շրջանում մարդու մոտ միայն հիացական տրամադրություններ են նկատվում:

Մշակութային շոկ ապրող մարդն ավելի է հակված հանցագործ կամ օրինագրանց քայլերի, քան սոցիո-մշակութային հարազատ պայմաններում ապրողը: «Իր ինքնահաստատումը կորցրած, ամեն ինչ՝ զրոյից սկսող, իրադրության վրա որևէ վերահսկողություն չունեցող մարդը, որն իրեն մի տեսակ հողից կտրված ու օդի մեջ կախված է զգում, կարող է ագրեսիվության ու կատաղության նուպաներ ունենալ, իսկ դրա հիմնական քիթախ կարող են դառնալ իրեն հակադիր վիճակում գտնվող տեղաբնակները, կամ այն մարդիկ, ովքեր պատճառ են դարձնել իր երկիրն ու միջավայրը լրելուն»⁵⁶:

Հայաստանից արտագաղթած և արտագաղթող ընտանիքները հիմնականում երկիրը թողնելու որոշում կայացրել են անելանելի վիճակի պատճառով: Իսկ այս փաստը հաճախ արտերկրում ախտաբանակալմի հասնող դժվարությունների է հանգեցնում:

Շատ հաճախ խոսվում է այն մասին, որ այնպիսի ավգակործան երևույթների, ինչպիսիք են արտագաղթը, այլասերումը, դասամությունը, հանցագործությունների մեծ թիվ կազմելն ամենևին էլ տնտեսական պատճառներով չի պայմանավորված: «Մենք չենք կիսում այն մեկնաբանների կարծիքը, որ հայ-

⁵³ Մարգարյան Ա.Կ., Գասպարյան Խ. Ծ. Կանանց անկանոն միգրացիայի եետ առեճվող սոցիալ-հոգեբանական ուսումնասիրություն: Հոգեբանություն և կյանք, 2001 թ. N 1, էջ 20:
⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 21:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 22:

⁵⁶ Նույնպես Ա.Կ. Արտագաղթ և մշակութային շոկ. Հոգեբանություն և կյանք, Երևան, 2000թ., N 3, էջ 16:

րենի հոդն ու օջախը լքում են կենցաղային, տնտեսական պատճառներով: Գրա հիմնական պատճառը հոգեբանական է, անվստահությունն է պետության նկատմամբ, արհամարհված ու ոտմախարված իրավունքներն են, անպաշտպանվածությունը»³⁷:

Հուլյ չեմբըշչոդ ժողովրդագրական ցուցիչները միայն արտագաղթով չէ, որ պայմանավորված են: Այնուամենայնիվ, ըստ Հայաստանի Հանրապետության տարեկան վիճակագրական հաշվետվությունների, 1997-2000 թվականների ընթացքում բնակչության բնական աճը հավաք մարդու հաշվով 5.3-ից 2.7-ի է հասել³⁸: Ցածր կենսամակարդակը, երկրում անկայուն վիճակներն ու ապագայի հանդեպ անվստահությունը բնակչության ծննդիության ցածր մակարդակին են հանգեցրել: Բնական աճի կտրուկ անկման պատճառ են մաս մահացության բարձր տոկոսները:

Երբ փորձենք կարճ բնորոշել անցումային հասարակության մեջ տեղի ունեցող գործընթացները, կարելի է կարճ ոճով այդ գործընթացների այնպիսի գծեր, ինչպիսիք են գործնականում գրեթե բոլոր սոցիալական խմբերի քաղաքական մարզինալացումը, սոցիալական սահմանների ոչ հստակ, հեղինակությունը, համակարգի ներքին միասնակամության քաղաքայությունը, հանրընդհանուր շահերի ոչ միօրինակ ընկալումը, նոր ձևավորվող դասակարգերի ու սոցիալական խմբերի մասնատվածությունն ու դրանց միջև սահմանների աղճատվածությունը, այդ դասակարգերի ու սոցիալական խմբերի ձևավորման գործընթացի բրեւակամացած բնույթը, հասարակության մեջ մեծ թափով աճող ունեցվածքի բեռնայնացումը, որը ոչ այդպես շուկայական հարաբերությունների մոտ ընդ արդյունքն է, այլ ավելի շուտ պայմանավորված է դասակարգերի ձևավորման մեխանիզմների քրեական բնույթով, ունեցվածքի, ապրուստի միջոցների կտրուկ տարբերությունների հարուցած հզոր շահերի հասնող հասարակական ֆրոնտապահիան, որպես պոտենցիալ միջին դաս հանդես եկող բնակչության լայն զանգվածները, հասարակական-քաղաքական սուր պայքարի առկայությունը:

³⁷ Արզումանյան Ս.Ջ. Ֆաղարակամությունը և անձի քրեականացման սոց.-հոգեբանական օրինակավորությունները, Հոգեբանությունը և կյանքը, Երևան, 2000թ., N 3, էջ 22:

³⁸ Հայաստանի վիճակագրական տարեկիցը, Երևան, 2001թ.

1.3. ԱՆՈՄՆԱՆ ՓՈՒՍԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հասարակական-քաղաքական ակնհայտ փոփոխություններից, որ բնորոշում են անցումային հասարակությունը, կարելի է առանձնացնել անոմիայի երևույթը, որի ժամանակ հասարակական կյանքի այս կամ այն ոլորտները, հասարակական հարաբերությունների ու մարդկանց վարքի ձևերը նշանակալի շափով դադարում են ենթարկվել հասարակության նորմատիվ կարգավորմանը, անհրաժեշտ ինվերտիվները վերացած կամ բուլացած են լինում, իր քաղաքացիների մեծ մասը համարում է, որ կարելի է չենթարկվել դեռ կայուն նորմերին: Արդյունքում առաջանում է մի տեսակ նորմատիվ վակուում, որը տարածվում է ոչ միայն իրավական ու քաղաքական, այլ նաև հասարակական կյանքը,՝ անհատական ու զանգվածային գիտակցությունը կարգավորող բոլոր ոլորտների վրա: Սոցիալական խմբերի ներսում հարաբերությունների ներդաշնակացման գործընթացի, այսինքն, այսպես կոչված սոցիալական ինտեգրացիայի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող այս շրջանում: Ընդհակառակը, դեգիներացիայի կա, որ հանգեցնում է սոցիալական բախումների ու անհավասարության: Հասարակության վերափոխումը հանգեցնում է միջանձնային, միջխմբային ու ներխմբային հարաբերությունների փոփոխության: Գլոբալ հասարակական գործընթացների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անոմիան ամխուսավելի է հասարակական վերակառուցումների, ճգնաժամային փոփոխությունների, ընդհանրապես փլուզվող հասարակական տարածության դեպքում:

Անոմիան իր նշանակության ու ունեցած դերի առումով տարբեր կերպ է գնահատվում մասնագետների կողմից: Անոմիկ փիլիսոփաներից դեռ Պլատոնն է խոսում անոմիայի, որպես անօրինության, անարդարության, անհավատության ու անկարգության մասին, մինչդեռ Ժ. - Մ. Գյունոն, որ գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել տերմինը, անոմիան համարում էր դրական երևույթ, դաժան, համակողմանի բնույթ կրող դոգմատիկ կամոնների իշխանությունից անհատի ազատագրման գործընթաց: Հետագայում գրեթե բոլոր մասնագետները շեշտել են երևույթի քաղաքական կողմերը՝ իրավական ու արժեքային կայուն ուղղորդիչների քաղաքայությունը, աշխատանքի ոչ նորմալ բաժանումը, որ խոչընդոտում է համեմաշխույթությունը և նպաստում ինքնասպառությունների աճին, անհատի հոգեբանական շարժարկված վիճակը, որ երբեմն արտահայտվում է ազդեցիկությամբ, հասարակական կապվածությունների թուլացումը, հասարակու-

բյուրում մարդկանց նպատակների ու հետաքրքրությունների և դրանց իրականացման ուղիների միջև իրական բախման առկայությունը և այլն: Իրականում այս բոլորը հասարակական ամոմիայի արտահայտչաձևեր են, որ հանգեցնում են հասարակական կարգի խոշոր չափերի հասնող ճեխախտումների:

Ռ. Մերտոնը, հետազոտելով ամոմիայի երևույթը, փորձել է դասակարգել շեղվող վարքի ձևերը՝ հիմք ընդունելով անձի սոցիալական հարմարման առանձնահատկությունները հասարակության կողմից ընդունված նորմերին և արժեքներին: Նա առանձնացնում է հարմարման հինգ մոդել:

1. Կոնֆորմիստական հարմարումը բնորոշ է կայուն հասարակություններին: Անձն ընդունում է հասարակության առաջադրած նպատակները և դրանց հասնելու ուղիները:

2. Ինովացիոն հարմարումը առկա է այն ժամանակ, երբ հասարակության մեջ բարձր է գնահատվում հաջողությունը որպես նպատակ: Այս դեպքում անձն ընդունում է հասարակության նպատակները, սակայն փորձում է դրանց հասնել անընդունելի ճանապարհներով:

3. Ծիսական հարմարումն առկա է այն հասարակության մեջ, որտեղ բարձր են գնահատվում նվաճումները: Անձն չի ընդունում հասարակության արժեքորած նպատակները, ասենք, «ամբողջատ քարծրամալ հասարակական էիերարխիայով դեպի վեր», սակայն նպատակներին հասնելու ընդունված ուղիները անվերապահորեն հարգվում են:

4. Ռետրոսիստական հարմարումը ենթադրում է հրաժարում և հասարակության արժեքորած նպատակներից և դրանց հասնելու ընդունված ուղիներից: Այս մարդկանց համար հաջողությունը որպես արժեք ընդհանրապես ժխտվում է: Այսպիսի հարմարման դեպքում մարդն ուղղակի փայնում է իրականությունից, ասենք, թմրամոլության, հոգեկան ինվանդությունների միջոցով: Նա ստեղծում է իր աշխարհը և այդ աշխարհում բավարարում իր պահանջմունքները:

5. Ընթրստացումը - այս հարմարումը ենթադրում է օտարում, հրաժարում ընդունված ստանդարտներից և նպատակներից: Վերջիններս համարվում են անհիմն, տեղի է ունենում արժեքների վերախմաստավորում³⁹:

Ցանկացած հասարակության մեջ հարմարման այս բոլոր եղանակներին կարելի է հանդիպել: Դրանք բերեն կարող են դիտվել որպես անձի կայուն բնութագրեր՝ պայմանավորված ժառանգական և դաստիարակչական գործոններով: Սակայն կարելի է նաև ենթադրել, որ հասարակության զարգացման տարբեր էտապներում գերակշռում են հարմարման այս կամ այն ստրատեգիաները, այսինքն հասարակության զարգացման իրավիճակը որպես արտաքին ներգործություն նպաստում է անձի կողմից այս կամ այն հարմարման եղանակի ընտրությանը: Այժմ փորձենք Ռ. Մերտոնի այս մոդելի տեսանկյունից վերլուծել վերջին տասնամյակների ընթացքում մեր հասարակության զարգացման տարբեր փուլերում մարդկանց հարմարման բնորոշ, առավել տիպական ձևերը: Նախ, խորհրդային պետության գոյատևման վերջին շրջանում հարմարումն այսպես կոչված ընթրստացման եղանակով էր ընթանում: Խորհրդային գաղափարախոսությունը, արժեքները և նպատակները գրեթե լրիվ սպառել էին իրենց: Ոչ ոք այլևս չէր հավատում կոմունիստական որսխտի կայացմանը, մյուս կողմից, սրված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը մարդկանց ստիպում էր վերանայել հասարակության կազմակերպման խորհրդային տարրերակի սկզբունքները: Այլևս անհնար էին հարմարման այնպիսի տարրերակներ, ինչպիսիս էին, ասենք, կոնֆորմիզմը կամ փախուստն իրականությունից, մնում էր միայն ընթրստացումը, ինչն էլ սկիզբ առավ հենց իշխանություններից՝ գործաշուկայան վարչակարգից և ընդգրկեց գրեթե ողջ հասարակությունը: Այս գործընթացն ավարտվեց թավշյա հեղափոխությամբ: Հասարակության զարգացման հետխորհրդային շրջանում, բնականաբար, նպատակներ էր ըստ մեզ այսպես կոչված կոնֆորմիստական հարմարման համար. ժողովուրդը հասել էր իր նպատակներին, դրանց հասնելու ուղիները հիմնականում ընդունելի էին մեծամասնության համար: Օրինակ, մարդկանց հարմարումը կոնֆորմիստական կարելի էր համարել նաև հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո ընկած ժամանակաշրջանում:

³⁹ Мертон Р. Социальная структура и аномия // Хрестоматия. Социология: классические и современные парадигмы. Авторы - составители С.А. Кравченко, М.О. Мишаканян. М., 2002.

ԱՆՉԸ ՓՈՒՆԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

2.1. ԱՆՉ-ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Ըստ Ա. Անգլայի անհատը և միջավայրը մի ամբողջություն են կազմում, որոնց բաժանող հատվածը խիստ հարաբերական է, գոյություն ունի անհատ-միջավայր ամբողջական համակարգ և ոչ բե երկու առանձին համակարգեր⁶⁰ : Անձի որպես սոցիալիզացված էակի, որպես հասարակության բջջի համար նախ և առաջ հասարակությունն է և հանդիսանում այն միջավայրը, որի հետ նա մեկ ամբողջություն է կազմում: Անձ-հասարակություն համակարգը ըստ Ն. Սաբչվևաճևի, ունի իր կառուցվածքային և դինամիկ կողմերը⁶¹ : Որպես կառուցվածքային տարրեր հեղինակը համարում է՝

- անձի սոցիալական դիրքը՝ ստատուսը,
- սոցիալական դիրքորոշումները,
- ինքնավերաբերումը:

Վերջին հասկացությանը հեղինակը նկատի ունի այն, որ անձն ինքն իր համար հանդես է գալիս և որպես սուբյեկտ և որպես օբյեկտ, որի հետ մտնում է որոշակի հարաբերությունների մեջ ու ձևավորում վերաբերմունք: Անձ-հասարակություն համակարգի դինամիկ կողմը հեղինակը բնութագրում է երեք չափանիշով՝

ա/ անձ-հասարակություն համակարգի փոխազդեցության մոդալականությանը, որն ըստ հեղինակի կարող է ունենալ հարմարողական կամ փոխակերպող բնույթ,

բ/ մտփիլացիայի առանձնահատկություններով, որոնք, ըստ հեղինակի, բնութագրվում են «ինչևյու» և «ունենալու» ինքնակա միատումներով,

գ/ ըստ հարաբերությունների բնույթի հեղինակն առանձնացնում է էնտրո-

⁶⁰ Angyal A. The Holistic Theory of Personality – In: Psychology of Personality: readings in the theory (Ed. by W. S. Sahakian). – Chicago, Illinois: Rand McNall, 1965, pp. 319-341.

⁶¹ Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси, 1989.

պիկ և նեգլեկտորպիկ միտումները: Առաջինի դեպքում աճում է համակարգի անկայունությունը, անկազմակերպվածությունը, փոփոխականությունը, իսկ նեգլեկտորպիկան արտացոլում է համակարգի կայունության, կարգավորվածության, կազմակերպվածության ձգտումը⁶²: Այս երկու միտումները անձ-հասարակություն համակարգում կարող են լինել սիներգիկ, համահունչ և կոնֆլիկտային: Ըստ այդմ հեղինակն առանձնացնում է երկու բազային միտումների՝ էնտրոպիայի և նեգլեկտորպիայի վեց հնարավոր հարաբերակցություն:

1. Նեգլեկտորպիկ են և հասարակության և անձի գործառնում միտումները: Այս դեպքում կայուն հասարակության մեջ իր կենսագործունեությունն է ծավալում կայուն անձը:

2. Նեգլեկտորպիկ սոցիալական միջավայրում գործառնում է էնտրոպիկ միտումներ ունեցող անձը: Այլ կերպ ասած, անձը չի համակերպվում ընդունված կայուն սոցիալական կարգին:

3. Հասարակության էնտրոպիկ միտումներին հակադրվում է նեգլեկտորպիայի ձգտող անձը: Անձը ձգտում է հասարակության մեջ կարգ ու կանոնի:

4. Հասարակությունը և անձը էնտրոպիկ միտումներ են դրսևորում:

5. Հասարակության մեջ միաժամանակ գործառնում ու բախվում են էնտրոպիկ և նեգլեկտորպիկ միտումները: Մա ըստ էության պահպանողական և փոփոխությունների ձգտող ուժերի բախում է:

6. Անձի մեջ միաժամանակ գործառնում ու բախվում են էնտրոպիկ և նեգլեկտորպիկ միտումները: Այս իրավիճակը բնութագրում է անձի ներհուզկան բախումը⁶³ :

Հենց այս երկու միտումների դիալեկտիկան էլ որոշում է մի կողմից անձի, մյուս կողմից հասարակության զարգացումը: Երե փորձենք վերոնշյալ մոդելը կիրառել մեր հասարակության զարգացման գործընթացի վրա, ապա կարելի է ասել, որ այսպես կոչված լճացման տարիները 60-80-ականների կեսերը, առաջին կեսին էին համապատասխանում, այսինքն ամբողջ հասարակությունը և այն կազմող անձանց մեծամասնությունը հարաբերական կայունության վիճակում էին, ինչը սինեոյակ ժամանակ ճշանակում էր, որ սպասվում է այդ հիպաստրակշռության վիճակի խախտում:

80-ականների վերջերին նեգլեկտորպիկ սոցիալական միջավայրում ազելի ու ազելի էին ակտիվանում հասարակության անդամների, այդ բովում նաև

⁶²Նույն տեղում:

⁶³Նույն տեղում:

իշխանության ներկայացուցիչների էնտրոպիկ միտումները:

90-ականների սկզբում է հասարակությունը, ե՛րբ անդամների մեծամասնությունը էնտրոպիկ միտումներ են դրսևորում:

90-ականների կեսերից, կարելի է ասել, որ հասարակության էնտրոպիկ միտումներին հակադրվում է մարդկանց նեգէտրոպիայի ձգտումը, իսկ վերջին տարիներին, ըստ մեզ, ի հայտ են գալիս էնտրոպիկ և նեգէտրոպիկ միտումների միաժամանակ գործառույթն ու բախումը:

Այս մտղելից եկնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ մտապահ տարիներին նորից սպասվում է երկկողմանի նեգէտրոպիայի գերակայությունը:

2.2 ՓՈՒՆԱԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԳԻՆԱՍԻԿԱՆ

Եթե հնարավոր լիներ կինոժապավենի պես ետ պտտել XX դ. վերջին տասնամյակի իրադարձությունների գունեղ շրթան, ապա, հավանաբար, ապշեցուցիչ պարզությամբ մենք կարող էինք գզալ հասարակական ոգորումների, հոգևոր կորուսաների, անկումների և ոգևորիչ հաղթանակների ողջ դրամատիկվը:

Հայ ժողովրդի հոգևոր պատմության տվյալ ժամանակահատվածի սոցիոլոգիական ընկալումը հարազատ է նրա ֆեոմոնոլոգիական ըմբռնանը: Այն, ավելի շուտ, վերլուծության է տրվում «հասկացող սոցիոլոգիայի» մեթոդաբանական հենմանարկվից: Թեև դա էլ այստեղ լույ ինք-որ մի պալիատիվ կհասմիջուց է, քանզի ժամանակն ու միտքը դեռևս չեն կազմել, այդի դարաշրջանի լեզվով ասած, այն ծրագրային ապովանակությունը, որի օգնությամբ կարելի կլիներ միանգամայն համարձեցորեն «ընթերցել» այդ կուրթ:

Արդիակաևության գործալ մարտադրվերներն ու հայ հասարակության միանգամայն եզակի տրանսֆորմացիոն մոդելը պահանջում են մուլյերան եզակի «տեխն» տեխնոլոգիաներ՝ իրենց սոցիոլոգիական վերլուծության համար: Միայն նոր, ինքնատիպ մեթոդաբանական մոտեցումները կարող են ապահովել դեռևս ընթացող տրանսֆորմացիայի գոհացուցիչ գիտական նկարագրությունն ու բացատրությունը: Իրադարձությունների ընկալման ղեկարությունը կնշանում է նաև նրանում, որ դրանք դեռևս ավարտված չեն: Պատմական սոցիոլոգիայի յուր կանոնների համաձայն՝ հարկ էլ տպասել տրանսֆորմացիոն գործընթացի ավարտին և այնուհետև միայն, որոշակի ժամանակ անց, փորձել իմաստավորել և տալ դրա գիտական բացատրությունը: Սակայն, այն գայրակությունը, որ հսկայական կարևորության գործընթացը տեղի է ունենում մեր աշխի առջև, սախայում է դիմել գիտական վերլուծության, որակագի բաց չորողմի ինք-որ մի շատ եական՝ միայն ժամանակակից

ընմախոյակ հայացքին տեսանելի բան: Գուցե հետադու սոցիոլոգները կարողանան մեծ օգուտ կորզել իրադարձությունների էպիկենտրոնից անմիջապես «քարմ հետրեով» արված վերլուծությունից:

Մյուս կողմից, սոցիոլոգիական բացատրությունը սուկ սովորական մտավոր անդրադարձ չէ պատմական սոցիալական իրադարձությանը, որ գոյություն ունի ինքնին, անկախ սոցիոլոգիական դիտարկումից: Սոցիոլոգիական բացատրությունն ասես թե նաև մասնակցում է այդ իրադարձության կազմավորմանը: «Սոցիոլոգիական բացատրությունը չի որոշվում միայն սոցիոլոգի մանաշտակվան գործողությունների համախմբով, սոցիոլոգիական բացատրության գործունակության պայմանը սոցիոլոգի և սոցիալական իրականության գոյաբանական համապարձակությունն է», հետազոտողի պրակտիկ ներառվածությունը, սոցիալական աշխարհի «շքեկայարում» հայտնարեբովը և սոցիալական աշխարհի «ներսում» անփոփված նրա «բացվածությունը», որ բացահայտում է գործնական ձեռնարկումների բնույթը»⁴⁴:

Իսկապես, սոցիոլոգիական բացատրությունն, ի տարբերություն մաթեմատիկականի, ֆիզիկականի և նույնիսկ պատմականի, կանմայրում է սոցիոլոգի գործնական և շահագրգիռ մասնակցությունը՝ սոցիալական երևույթի վերապրմանը: «Բացատրել» նշանակում է ավելին՝ որոշել սեմիական դիրքը սոցիալական աշխարհում, քանզի սոցիոլոգիական բացատրությունը այս աշխարհի պահն է»⁴⁵:

Քաջ հայտնի է, որ սոցիալական ոլորտը առավելապես ինքնիշխան ժուժվ ընթացող որրտ է, ինչն առանձնապես ակնառու է մեծ փոփոխությունների դարաշրջաններում: Տնտեսական հարաբերությունների քարեփոխումը, քաղաքական համակարգի և պետական կարգի խորքային արդիականացումը կարող են կատարվել բավականին արագ: Սակայն հասարակությունը, հասարակական գիտակցությունը, ի հասցումս փոփոխությունների արագ անմեղելի հետևից: Այն օժտված է որոշակի իմնքնիշխով, որի վրա չի տարաձվում հրամանագրերի, օրենքների և նոր կարգերի իշխանությունը: Հասարակությանը որոշակի ժամանակամիջոց է հարկավոր՝ նոր պայմաններին հարմարվելու համար:

Ուսումնասնելի սոցիոլոգները մույնպես նշում են, որ «ընայած վերջին տարիներին տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական կարգի փոփոխության հեղափոխական պայքրուցիկ բնույթին, գիտակցության ընդհանուր կեքպը որոշող սոցիոնալկուրային ստերեոտիպները փոխվում են առայժմ բավականաչափ աստուռ, էվոլյուցիոն

⁴⁴ Качанов Ю. А. Что такое социологическая теория? — «Социологические исследования», М., N 12, 2002, с. 17.

⁴⁵Նույն տեղում, էջ 18:

կերպով»⁶⁶: եվ սա ամենամանր և դրա հետ մեկտեղ ամենահետաքրքիր ժամանակաշրջանն է հասարակության կյանքում՝ սովորական դարձած հինգ հրաժարվելու և նորը, անհայտը ընդունելու ժամանակը: Նախ և առաջ դա արժեքների արժատական փոփոխման ժամանակաշրջանն է:

Տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումների խորությունը, ընդգրկումությունն ու տեսնելիք երբևէն իրենցից բավական ետ են բողոմում սոցիալական վերափոխումները: Հասարակությունը «ետ է մնում» արդիականացման ցատկից, և սա նոր ինքնամոտիվներ է ստեղծում տրանսֆորմացիոն հասարակական գիտակցությունում: Նախկին արժեքներից հրաժարումն ինքնին բավական երկարատև ու ցավոտ գործընթաց է: Երբեմն դրա վրա գնում է մի ողջ սերնդի կյանքը:

Ինչպես իրավացիորեն նշում են ռուսաստանյան սոցիոլոգները, «անցումային շրջանը՝ հասարակության առանձնահատուկ «ժամանակային» վիճակ է: Իր խտությունը, նույնիսկ դաժանությամբ, ոչ փոքր տեսակետությամբ ու անկայունությամբ, այն ղեկում է նոր հասարակության ինքնընթաց և մասամբ էլ՝ ձևավորում երկարատևմիտ, ռազմավարական կենսական դրույթներ և արժեքային կողմնորոշումներ: Եթե ճգնաժամային հասարակությունում մարդը հայտնվել է հուսահատ կենսական իրավիճակում և նրան ոչ ոք օգնության չի եկել, չի աջակցել, այլ փրկել են լոկ փողերն ու ուժը, ապա հասարակության ճգնաժամից դուրս գալը ավելի շուտ նրան չի վերադարձնի ոչ մարդկանց հանդեպ վստահությունը, ոչ էլ փողերի և ուժի նկատմամբ հանգիստ վերաբերմունքը: Նրան, ով զգացել է հեշտ, ու առավել ևս «կատաղի» փողերի համը, աշխատանքային ոռոգիկ կամ դրանք միշտ էլ դառը կրքի: Շատ բան, որ «անցումային» ավարտների հողմով լցվել է մարդկանց հոգիների մեջ, այդպես էլ կմնա այնտեղ»⁶⁷:

Հասարակության ինքնգիտն, նրա պահպանողականությունը՝ արագ փոփոխությունների շրջանում, ըստ ամենայնի, արտացոլում են ինքնապահպանման ինչ-որ խորքային՝ ցեղատեսակային մեխանիզմի գործողությունը: Միևնույն ժամ հայտնի է, որ զուտ տնտեսական և քաղաքական ձևափոխությունները բավարար չեն հասարակության խորքային արդիականացման համար: Արդիականացման տեսարանները, մասնավորապես՝ Ի. Գորովիտցը, որոշիչ դեր են հատկացնում մշակութային նախադրյալներին. ինստիտուցիոն, սոցիալական խմբերի մեջ՝ «պրագա-

ցող հասարակության լիդերների, «վերելքի գործոնների», «քարեփոխման ակտիվների» առկայությանը (մեքը, ըստ)»⁶⁸:

Դեռ արդիականացման տեսության զարգացման սկզբում դրա ստեղծողները կարևոր դեր էին վերապահում այնպիսի գործոնների, ինչպիսիք են խմբային տրամադրությունները, քաղաքական հայացքները, մշակութային և կենսական արժեքներն ու նորմերը: Այս արժեքների դիմամիկան մշակակում է միաժամանակ ինքնին մարդու փոփոխություն, «անձի արդիականացում»⁶⁹: Այն բանից, թե որչափ արագ է հասարակությունը պատրաստ և ունակ ընդունելու կյանքի անհատական կազմակերպման նոր արժեքները ու մոդելները, կախված է արդիականացման ընթացքն ու հաջողությունն ընդհանրապես:

Այստեղ հարկ է նկատի ունենալ, որ արդիականացումը համակարգային գործընթաց է, և արդիականացման օղակներից մեկնումեկի խափանումը կարող է համեմատել ձախողման, ամբողջությամբ վերցրած: Շատ կարևոր դեր է այս գործընթացում վերապահված մարդկային որակներին՝՝ Այս կարևորագույն արժեքներին: Միայն գամայն ակնհայտ է, որ պետություն չի կարող որևէ մտրացում ձեռնարկել՝ առանց հասարակության ակտիվ մասնակցության: Հակառակ դեպքում՝ նախաձեռնողական քայլերը դատապարտված են ձախողման:

Որքան էլ՝ չը մե հասարակությունը պատրաստ արդիականացման հետ կապված այն վերափոխումներին, որոնք սկսեցին իրականացվել 90-ական թվականների սկզբներին: Որքան էլ՝ էին մարդիկ ընդունակ և նախապատրաստված՝ անցնելու սոցիալական կյանքի կազմակերպման կոլեկտիվիստիկան խորհրդային մոդելներից՝ անհատականացված մոդելների: Ի՞նչ չափով է փոխվել հասարակ մարդկանց և սոցիալական խմբերի կենսական ռազմավարությունը՝ կապված սոցիալական կարգի արժատական տրանսֆորմացիայի հետ: Չէ՞ որ ըստ էության տեղի է ունեցել նախկին աշխարհընկալումների և իրենց կյանքի, հասարակության և գաղթի հանդեպ մարդկանց վերաբերմունքի լուրջ թելում:

Հետևյալ ընթացող կամ «հետևյալ փազող արդիականացման» վիճակում գտնվող հասարակությունների ուսումնասիրությունը վկայում է այն մասին, որ նոր արժեքների կայացումը բավականին բարդ և հակառակորդ գործընթաց է:

⁶⁶ О доминантах массового сознания. — В кн.: Россия на рубеже веков. М., РОССПЭН, 2000, с. 243.

⁶⁷ Динамика ценностей населения реформируемой России. М., Эдиториал УРСС, 1996, с. 42.

⁶⁸ Кравченко И.И. Модернизация мира и современной России. Выход из кризиса. — «Вопросы философии», М., N 9, 2002, с. 11.

⁶⁹ Кравченко И.И. Модернизация мира и современной России. Выход из кризиса. — «Вопросы философии», М., N 9, 2002, с. 11.

⁷⁰ Аурелло Печчел. Человеческие качества. М., Прогресс, 1985.

«Ի մասնավորի՝ այն պատճառով, որ դա կատարվում է ո՛չ «դատարկ տեղում» և ո՛չ նորմատիվային-արժեքային «փոփոզող համակարգի ավերակների» վրա, բեև աշխարհի հասարակություններում սովորաբար դիտվում է շեղվող վարքի ան»⁷¹։ Այդ փոփոխում վրա է հասնում մի պահ, երբ մարդու համարյա բե ողջ նախկին կենսափորձը անօգուտ, անպետք առ է դուր գալի։ Հասարակական կյանքի պայմանների փոփոխություններն այնքան խոր են, որ նախկինում կուտակված փորձը ի զորու չէ համարժեքորեն ձևավորելու նոր կենսական իրողություններ։ Խորհրդային շրջանի կոլեկտիվիստական արժեքները համարժեք չեն հասարակական կյանքի փոփոխված նոր պայմաններին։ Անցյալ դարի 90-ականների բարեփոխումների ամենակարգից եթե հայ հասարակական գիտակցությունը ոչ միանշանակորեն էր վերաբերում ժողովրդավարության, ազգային անկախության, շուկայական հարաբերությունների գաղափարներին։ Վերջին տասնամյակների ընթացքում հեղինակիս ղեկավարությանը անկացված մի ամբողջ շարք սոցիոլոգիական հետազոտություններ քող ին տալիս են տալիս հետևել հասարակական տրամադրությունների և սոցիալական արժեքների դինամիկային։

Հասարակական գիտակցության մեջ առավել ղժվար էր իրեն ճանապարհի հարթում պետական անկախության գաղափարը։ Խորհրդային Միության կազմում յուրանատունայա գոյությունից հետո հայ հասարակությունը մեծ գաղափարային շրջանում կրունիստական կայտության կազմից դուր գալուն և անկախ ազգային պետության կառուցմանը։ Եվ դա տեղի էր ունենում քնակչության, թերևս, յուրո շերտերին համակա՞վ։ Ընունային Ղարաբաղի անկախությանն ու Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից նրա դուր գալուն աջակցող դարաբաղյան շարժման փոնի վրա։

Այն ժամանակ, հեունվոր 1988 թ., մարդիկ այն հույսն էին փայփայում, որ կունմոնրատական ղեկավարությունը կրննում արղարացի ողշում կկայացնի և կճանաչի Ղարաբաղի անկախությունը։ Բայց ընեոն էին պատրաստ նրան, որ Հայաստանն ինըջ դուր գա ԽՍՀՄ-ի կազմից։ Հասարակական կարժիքի հարցումները վկայում էին, որ քնակչության ճշանակալի մասի, առանձնապես երկրաշարժի գոտու քնակչների մոտ յուրջ երկյուղներ և կասկածներ կային հայկական պետական անկախության վերականգնման հնարավորության վերաբերյալ։

Անկախության հակառակորդների ամենապիտավոր փաստարկը սահունների պաշտպանության ինձնախնդիրն էր թուրքային և Ադրբեջանի կողմից հնարավոր

ազերիայից։ Առանց խորհրդային քանակի զորամիավորումների աջակցության հանրապետությունը բոլորովին անպաշտպան էր թժում ընդդեմ պատմական հակառակորդի՝ յավ զինված Թուրքիայի։ Ռազմական սպառնալիքի վտանգը շատերին այն ժամանակ կասկած էր ներշնչում անդրկոլկասյան տարածաշրջանի աշխարհադարաբական պայաններում ամենալի հայկական պետականություն կառուցելու հնարավորության վերաբերյալ։

Հասարակական տրամադրությունների ոլորտում նաև այն կարժիքը էր արտահայտվում, որ Հայաստանի տնտեսությունը, հայտնվելով դեմ առ դեմ համաշխարհային տնտեսության, չի կարողանա դիմանալ մրցակցությանն ու երկիրը էրեքի անկման։ Հատկապես, համանրման երկյուղներ հնարա արտահայտում էին երկրաշարժի գոտու քնակչները։ Նրանք համոզված էին, որ երե Հայաստանը դուր գա Խորհրդային Միության կազմից, ապա երկրաշարժից ավերված իրենց քաղաքներն ու գյուղերը վերականգնող չի յինի։ Իրենք կըրկվեն Ռուսաստանից և ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից ստացվող օսկայական փինանսական, տեխնիկական և կաղրային օգնությունից։

Շատ քանում երկրաշարժի գոտու քնակչների նախազգացումները պայծառատեսական դուրս եկան։ Իրող, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից գրեթե անմիջապես հետո օգնությունը կարուկ կընառվեց, համալրյա ամրողջովին դաղարեցվեցին շինարարական աշխատանքները, և ավերածությունների վերականգնումը երկրաշարժի գոտում երկարաձգվեց տասնամյակներով։ Շատով երկրի ողջ տնտեսությունը հայտնվեց յուրը անկման մեջ։ Այսպիսով, քնակչության երկյուղները մասամբ արղարացան, մասամբ՝ ոչ։

Մի քանի տարի անց հասարակական գիտակցությունը որոշ չափով հանգստացավ հարևանների կողմից ոսգնական ազերիայի (ոսնճգության) հնարավորության ամոչությանը։ Ի հավելումն դրա, դարաբաղյան պատերազմում տարած հանգստական ամրապնդեց ժողովրդի ողին ու հավատ ներշնչեց սեխական ուժերի անդնալ։ 1915 թ. եղեոնից հետո ազգային գիտակցության մեջ երկար ժամանակ ամրակայված գոնի բարդույթը սկսեց հետզհետե հարղահարկվել։ Տեղի ունեցավ շատ յուրջ էկոլոցիա՝ մարղկանց հայացքներում, կարժիքներում և հարաբերություններում։ Այսօր, չնայած իրող ծանր սոցիալ-տնտեսական պայաններին, ազգային հողեկներվածքում անկախ պետության գորակարմ ամրապնդելու ժամանականշալի հաստատում կերպով։ Համեմայն դեպս, անալաշտպանության սուր գացումը՝ ոսգնական սպառնալիքի սոջս, տեղը զիջել է ոսգնակալայական գորժնկեություն և Բելղուսիա-Ռուսաստան միությունում կամ ՆԱՏՕ-ի կազմում Հայաստանի ընդգրկվելու նպատակահարմարության վերաբերյալ քննարկումներին։

⁷¹ Динамика ценностей населения реформируемой России. М., Эдиториаլ УРСС, 1996, с. 44-45.

Նոր արժեքային պատկերացումների կայացումը հասարակությունում բավական բարդ գործընթաց է, որն ուղեկցվում է հին և նոր կողմնորոշումների հակասություններով ու առճակատմաներով: Այդ իսկ պատճառով արժեքային որոշ ռեյտա-տիվիզմը, նոր նորմատիվային համակարգի սահմանների անորոշությունը, նրա անբավարար հստակությունը դարձնում են մարդու վարքը «փոսցիոնալ», անկանխատեսելի⁷²: Հակասական, տարիմաստ է դառնում անձի նոր արժեքային համակարգը, նրա կողմնորոշումները, հայացքները, նախապատվություններն ու, նույնիսկ, վարքը: Արժեքների էին համակարգը քայքայվում է, իսկ ազդարարվածը, նուրբ տակավին կիրարկված չէ. քանի որ հակասության մեջ է մտել իրականության հետ:

Հայտնի ռուս սոցիոլոգ ժ.Տ. Տոչենկոյի պնդմամբ, անմիայի վիճակը համակել էր քննակշիռային զգալի շեղումներին: Բաժն այն է, որ տեղի էր ունեցել սպասումների կոնֆլիկտ: «Մարդկանց գիտակցությունը արթնացել էր դրական փոփոխությունների սպասումներով՝ ծնված 1980-ականների երկրորդ կեսի վերակառուցմամբ, սպա այնուհետև՝ էլ ավելի զբոսովել 1990-ականների սկզբի իրադարձություններով, երբ շատերին թվում էր, թե ազատական արժանատիաների ատափարկած գար-գացման նոր հարացույցը կերելի նրան, ինչին մարդիկ մշտապես ձգտել են և ինչը վերջին հաշվով չէր կարող տալ նրանց խորհրդային իշխանությունը:

Սակայն կենսական իրողություններն այլ դուրս եկան: Եվ մարդկանց հույսերը հերքական անգամ ի դերն էլան, ինչը ծնեց ոչ թե պարզապես ֆրոստրացիա՝ հասարակական գիտակցության անկողմնադրվածություն, այլ հատկապես անմիայի, այսինքն՝ լիակատար անտարբերություն գամնադատ հասարակական ազդակի համեղակ անկախ դրա ուղղվածությունից՝ դրական թե քացասական»⁷³: Մարդիկ ինքնամեկուսանում են քաղաքական գործընթացներից, չեն գնում ընտրությունների, չեն մասնակցում շարժումներին, չեն աջակցում քաղաքական կուսակցություններին: Ուշագրավ է, որ սոցիալական անմիայի կամ, ինչպես մենք ենք քննադատել Հայաստանի 1993-1997 թթ. իրավիճակը՝ սոցիալ-քաղաքական օտարման գործընթացը ոչ այնքան կոմունիստական համակարգի և խորհրդային հասարակության արժեքների խորտակման, որքան ազատական-դեմոկրատական քարեփոխումների նկատմամբ ունեցած սպասումների չիրագործման հետևանք էին: Հետխորհրդային հասարակության արժեքանական գիտակցության միանգամայն եզակի այս

առանձնահատկությունը սովորաբար վրիպում է բազմաթիվ հետազոտողների ուշադրությունից:

Թվում էր, թե արժեքների կոնֆլիկտի կիզակետում պետք է հասարակական գիտակցության մեջ բախվելին կոմունիստական գաղափարախոսության արժեքները՝ իրենց փոխարինելու եկած ժողովրդավարական-ազատական գաղափարախոսության արժեքների հետ: Նման բախումը, ինչ խոսք, առկա է, սակայն այն հայտնվել է հասարակական գիտակցության «նայրաստամ»: Անցումային շրջանի երկու գաղափարախոսությունների արժեքային կոնֆլիկտը գրեթե ամբողջովին ստեղծեց մյուսը՝ խաբված սպասումների կոնֆլիկտը:

90-ական բովականների կեսին անցկացված հասարակական կարծիքի հարցումները վկայում են այն մասին, որ հայ քննակշիռային մեծ ուղևորությամբ ընդունեց գորքաշուկան քարեփոխումը: Հասարակական գիտակցությունը, համեմայն դեպի՝ հասարակության առաջադեմ մասի՝ գիտական, տեխնիկական և գեղարվեստական մտավորականություն, քաղվածանաչել նախապատաստված էր ժողովրդավարության արժեքների և ազատ շուկայական հարաբերությունների ընկալմանը:

Բնակչության մի մասն արդեն վաղուց մտուկի դատապարտում էր թե՛ կոմունիստական հավասարաբարությունը, թե՛ միակուսակցական համակարգի կեղծ-կոմունիստական քարոշական արժեքները: Մյուս կողմից, եվրոպական ժողովրդավարությունը բավական հրապուրիչ էր թվում: Այլ կերպ ասած, խորհրդային քննակշիռային գիտակցության մեջ արդեն անկատելիորեն կատարվել էր արժեքների որոշակի վերաթեքավորում, ինչին շնորհիվ նրանք պատրաստակամորեն արձագանքեցին խորհրդային հասարակության արդիականացման կոչին:

Արդեն ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, ինչն ինքնին անսպասելի էր շատ շատերի, այդ թվում՝ արժանատի քարեփոխումների միտված շեղումների համար, վրա հասավ նախկին խորհրդային հասարակության ինտենսիվ եվրոպականացման շրջանը: 90-ական բովականների ամենակցում սոցիոլոգիական հետազոտություններն արդեն վկայում էին, որ հասարակական գիտակցությունը տարաբնույթի է երեք ճամբարի, որոնք պաշտպանում էին տարբեր արժեքային կողմնորոշումներ:

Առաջին ճամբարի արժեքամուտքը իմնվում էր արմատական նորացման, խորհրդային մարդու գիտակցության մեջ ժողովրդավարության և ազատականացման արժեքները ներմուծելու վրա: Երկրորդ գաղափարախոսական բազմաբանակ (հնարավոր է՝ ամենաբազմաբանակ) ճամբարը պաշտպանում էր գորքաշուկան տեսակետը՝ խորհրդային համակարգի մասնակի քարեփոխման անխրաժեշտության և հնարավորության մասին: Եվ երրորդը՝ ավանդական պահպանողականների ճամբարը, որը կողմնակիցն էր այն դիրքորոշման, համաձայն որի, ցամաքացած փոփո-

⁷² Динамика ценностей населения реформируемой России. М., Эдиториал УРСС, 1996, с. 40.

⁷³ Точенко Ж.Т. Парадоксальный человек. М., Гардарики, 2001, с. 373.

խոթյուն, առանձնապես կտրուկ փոփոխությունները, կարող են լույ վճատել և կործանել սոցիալիզմի նվաճումները:

Բոլոր երեք «արժեքամակնակ» ճանրարները հասարակությունում ունենի քավակամայակի ամուր սոցիալական քաղաք: Եվ պետք է ասել, որ բոլոր երեք տեսանկյուններն էլ՝ ամեն մեկը յուրովի, ճիշտ էին:

Մեզ համար այստեղ կարևոր է նշել, որ հասարակության սոցիալ-քաղաքական գիտակցությունն արդեն այն ժամանակ միաձուլվել էր, արդեն այդ տարիներին նշարվեց քաղաքացիականական վիճակի պայտրալիզացման գործընթացը: Հետագայում արդեն արմատական-ազատականների ներգործությունը հասարակությունում տիրապետող դարձավ խորը ժողովրդավարական արդիականացման ուղղությունը:

Սկզբնապես հայ հասարակությունը ոգևորությամբ ընդունեց դեմոկրատական մոր արժեքները: Խոսքի, մամուլի ազատությունը, դավանանքի ազատությունը, քաղաքականական համակարգը ու մասնավոր սեփականությունը շատերի կողմից ընկալվեցին որպես երկար սպասված փոփոխություններ: 1990-1992 թթ. սոցիոլոգիական հարցումներն արձանագրել են քնակչության 60 %-ի հավանությունը: Հնարակական գիտակցությունը հստակապես քարծիր էր գնահատում վերստին ձեռք բերված քաղաքացիական ազատությունները: Ժողովրդավարության հասկացությունն ինքնին քնակչության ճնշող մեծամասնության մոտ կապվում է խոսքի, խղճի, տեղաշարժերի, քաղաքական միությունների և այլ ազատությունների հետ: Ժողովրդավարության մեջ, նախ և առաջ, գրավիչ էր հասարակական կյանքի ազատականացումը:

Սակայն շատ շուտով վրա հասավ հիասթափությունը ժողովրդավարական արժեքներից: Արդեն 1996-1998 թթ. սոցիոլոգիական հարցումները հայ հասարակական գիտակցության մեջ արձանագրեցին հայաքցների և արժեքային պատկերացումների էվոլյուցիա: Մամուլի ազատությունը սկսեց ընկալվել որպես «ամկախ» մասնավոր մամուլի ամենաբողոքային ու ամկախակալություն: Ձանձուած քաղաքական կուսակցությունների աճող թիվը (1998 թ. դրանք արդեն շուրջ 100-ն էին) քնակչության շրջանում առաջացրեց հեզմանքի ու հոռետեսության տրամադրություններ: Պատահական չէ, որ սոցիոլոգիական հարցումներն արձանագրում էին քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ հետարժեքային աստիճանական անկում: 2002 թ. քնակչության սոսկ 4 %-ն է հայտնել, որ հանդիսանում է որևէ քաղաքական կուսակցության անդամ, իսկ քնակչության 60-65 %-ը ոչ մի կուսակցության մուչինիսլ չէր համակրում:

Քաղաքական ազատությունները, մասնավորապես ազատ ժողովրդավարական

ընտրությունները, նույնպես դարձել են մարդկանց հիասթափության առարկա: Պատգամավորության թեկնածուների նախընտրական խոստումներն ու այնուհետև՝ նրանց վարքը խորհրդարանում, ընտրությունների ժամանակ նախընտրության հաշվարկի ժամանակ հայտնաբերված զանազան խախտումները անվստահություն են առկայացրել ընտրությունների ժամանակ ժողովրդավարական իմաստալուծի նկատմամբ: Առաջ եկած հիասթափությունն անդրադարձավ քաղաքացիների ընտրական ակտիվության վրա:

Սկսած 1991 թ. քաղաքացիների մասնակցության տողում տեղական մարմինների, հանրապետության խորհրդարանի և նախագահական ընտրություններին աստիճանաբար նվազում էր (73 %-ից՝ 1991 թ., մինչև 38 %-ի՝ 1996 թ.): Բնակչության սկսեց հոգեբանական անհարմարություն գգալ շարքարացված սպասելիքներից:

Արժեքային պատկերացումների էվոլյուցիան, հիասթափությունը ժողովրդավարական արժեքներից էլ՝ ամբողջ խորացավ հասարակությունում «անարխիստական» միտումների աճով և տնտեսական բարեփոխումների: Հասարակության անկախ ժողովրդավարական վեհակառուցման առաջին իսկ տարիներին էլ հայտնեցավ նոր իշխանության բուլությունը՝ քրեական խնդրակրուսների ու ժողովրդավարական անպատժելիությունը՝ հասարակ մարդկանց անող անպաշտպանվածության խոնջի վրա: Հարաբերությունը սկսեց կտրուկ կերպով գգալ օրինակալության բուլացումն ու սեփական անպաշտպանվածությունը: Զուգահեռաբար տեղի էին ունենում պետական սեփականության ազապետականացման և տնտեսության սեփականացումների գործընթացներ, որոնք ուղեկցվում էին պետական ձեռնարկությունների գոյության քաղաքով: Միաժամանակ կուսակցական թվով մարդիկ հայտնվեցին վնդոցում: Չտնտրվողությունների և ֆիդանների մասնավոր սեփականատերերի կամայականություններին աշխատավոր մարդիկ ոչինչ չունեին հակադրելու:

Արժեքայինները գրեթե ամբողջովին դադարեցրին իրենց գոյությունը և ոչ մի ազդեցություն չունեին հասարակությունում: 1996-1997 թթ. սոցիոլոգիական հարցումների տվյալներով, քնակչության մի գգալի մասը (70 %) զգոն է եղել երկրում ծակվալող տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումների ընթացքից: Հուսախարության և «սրալության» վրա հասած շրջանը ձևավորեց կարտատալտի մրնողորտ՝ կրոնիստական անբյալի հանդեպ, «ուժեղ ձեռքի» իշխանության նկատմամբ սոցիալական պահանջումներ:

Արդեն այդ տարիներին հայ հասարակական գիտակցությունում գերակայում էին երկրում ավտորիտար ղեկավարության գալուստին նկատող միտումները: Արժեքային կողմնորոշումների այս լուրջ փոփոխությունը անդրադարձավ հասարակ

րակության հոգեբանական և քաղաքական մթնոլորտի վրա: Շատ նոր ժողովրդավարական արժեքներ իմաստագրվելեցին: Առաջացած արժեքային վակուումը հանգեցրեց հասարակական գիտակցության որոշակի քարտյագրվմանը: Ե՛րևա, է, ինչպես նշում են շատ վերլուծաբաններ, «առօրյա գիտակցությունը, սովորաբար, չափազանցում է «բարքերի անկման» աստիճանը, ինչը քնական հոգեբանական հետևանքն է մարդկանց մտա ծագող այն տագնապի զգացողության, որ հասարակությունում անշրջելիորեն բուլանում է սոցիալական վերահսկողությունը, ուժեղանում է «ամեն ինչ թուլատրվում է» սկզբունքը»⁷⁴: Այսպիսով, նոր արժեքներն առաջանում են խարիված, քայքայված, քայք կենդանի և գործող նորմատիվային-արժեքային հանակարգում:

Նրա կենսունակության էիմը «հիմնարար արժեքների կայունությունն է՝ կապված կրոնի և խորը մշակութային ավանդույթների հետ...» (3, էջ 45): Գործնականում հեղինակի ղեկավարությամբ անցկացված բոլոր սոցիոլոգիական հետազոտությունները վկայում են քաղաքական նորմերի որոշ անկման մասին՝ բոլոր սոցիալական խմբերում: Ռուս սոցիոլոգները նույնպես նշում են «դրական քաղաքական դրակների բուլացման միտումը...» հարցվողների գրեթե բոլոր խմբերի մոտ՝ անկախ նրանց տարիքից և նյութական դրությունից, ինչը վկայում է ռուսաստանցիների մոտ՝ միջանձնային փոխազդեցությունների ոլորտից այդ գծերի վրա աստիճանական դուրս մղման զգացողության մասին»⁷⁵: «Բարոյականության մայրամուտի» սոցիալական ֆենոմենը քննարկման առարկա է ինչպես Արևմուտքում, այնպես էլ հետխորհրդային երկրներում:

Բարոյական պայրաչափով ու քաղաքական ստանդարտների բազմաբանակությունը⁷⁶ արտացոլում են նոր դարաշրջանի դիմագիծը: Այսպես, մեզ մոտ հասարակության կողմից նվազ պարտավելի կամ ընդհանրապես անպարտավելի գործողությունների խմբին են պատկանում. հարկերի վճարումից խուսափելը, իշխանությունների խաբելը, էլեկտրաէներգիայի, ջրամատակարարման, բնակավայրի, միջադարաչային հեռախոսազրույցների դիմաց գումարներ չվճարելը, կաշտատուությունը, խարդախությունը, խաբեբայությունը, գողացված էժան իրեր գնելը, ամուսնական անհավատարմությունը, փաստային բազմակնությունը, պարտքերը չվերադարձնելը, կենդանիների հանդեպ դաժան վերաբերմունքը, շրջակա միջավայրն

սղոտտելը և շատ այլ բաներ: Մա չի նշանակում, որ քացարձակապես բոլորը արդարացում են անբարոյական գործողությունները: Բայց մեծ արարքների հանդեպ անտարբերությունը, այդպիսի գործողություններ կատարողների նկատմամբ հասարակական խիստ հանդիմանաճնքի ու ճնշման քացակայությունը հանգեցնում է նրան, որ հաստատվում է ամենաբողոքային և անպատկեղության մթնոլորտ: Իրրև հանրագումար՝ բարքերի անկում և քաղաքական ճգնաժամ՝ տրանսլորմացվող հասարակությունում:

1991-2001 թթ. ընթացքում հայ աշխատավորների մեծաքանակ բազմություններ ձգվեցին դեպի Ռուսաստան և Արևմուտք: Մասշտաբային միգրացիան ուժեղացրեց հոգեբանական անհարմարության զգացումը հայ բնակչության մոտ: Ընսանիքի, երեխաների, մերձավոր ընկերական շրջապատի ավանդական արժեքներն այդպես էլ մնացին մարդկանց գիտակցության մեջ: Այսօր հասարակ հայի գիտակցությունում գերակշռում են ընտանիքի և անձնական շրջապատի արժեքները: Արժեքային դիֆերոշուժմանի աստիճանակարգում այնպիսի արժեքներ, ինչպիսիք են հայրենիքը, երկիրը, ազգը, պետությունը, դուրսմղվեցին ու հայտնվեցին հասարակական գիտակցության ետմամասերում: Փաստորեն, տեղի ունեցավ յուրօրինակ արժեքային շփոթատվողում, ինչը գործնականում քերում է սոցիալական տարբերի տրոնմանը. յուրաքանչյուրը նախ և առաջ մտածում է իր և իր ընտանիքի մասին, մյուս հիմնամխնդիրներին անտարբեր է:

Ի հավելումս սրա, պետությունը «բողի-հեռացել է» սոցիալական կյանքի շատ ոլորտներինց՝ բողնելով քաղաքացիներին մեծ-մեծակ իրենց ճակատագրի հետ: Շատ քաղաքացիների համար դա, հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում պետության գերակայության երկար տարիներից հետո, ապառն հերթական սրբեսն էր: Այդ պատճառով մարդկանց պաասելիքները պետությունից հանգեցին սոցիալական նվազագույնին: Մարդիկ հասկացան, որ արդեն չի կարելի հույսը դնել իշխանության վրա, այլ հարկ է հեծվել միայն սեփական ուժերի վրա: Որոշակի անհատականացումը նախկինում էլ հատուկ է եղել հայրական հոգեկերտվածքին, սակայն շուկայական հարաբերությունների և պետական իշխանության բուլացման պայմաններում այն էլ ավելի խորացավ: Կեղծ-կոլեկտիվիստական տրամադրություններին փոխարինելու եկավ անհատական ձեռնարկատիրության պրագմատիզմն ու սոցիալական համոլությունը: Սոցիալական դաշտը պատակտեց բազում ենթահամակարգերի: Բարոյական ոլորտը նեղացավ մինչև հասարակության բոլոր ընտանիքի չափերը:

Համրապետության երեք քաղաքներում (Երևան, Գյումրի, Վանաձոր) սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունը՝ անցկացված 1993 թ. մարտին, ջույց տվեց, թև

⁷⁴ Динамика ценностей населения реформруемой России, М., Эдиториал УРСС, 1996, с. 45.

⁷⁵ О доминантах массового сознания. — В кн.: Россия на рубеже веков, М., РОССПЭН, 2000, с.367.

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 373.

որչափ փոխվել են արժեքային պատկերացումները հայ հասարակական գիտակցությունում: Հարցվողներին առաջարկվել էր մարդկային որակները նկարագրող 17 երկճյուղ ելմնարար բնութագրություններից կազմված ցուցակ.

1. Ազնվություն	Անազնվություն
2. Բարություն	Չարություն
3. Աշխատասիրություն	Շուտություն
4. Կամք	Կամազրկություն
5. Հավատ	Անհավատություն
6. Ազատասիրություն	Ստրկամտություն
7. Անհատականացում	Կոլեկտիվիզմ
8. Հավատարմություն	Դավաճանություն
9. Օրինապաշտություն	Օրինազանցություն
10. Ազգասիրություն	Օտարատություն
11. Գործարարություն	Պասիվություն
12. Հանդուրժողականություն	Անհանդուրժողականություն
13. Ավանդապահություն	Նորասիրություն
14. Դիմացկունություն	Անդիմացկունություն
15. Բարեկրթություն	Կոպտություն
16. Ընդստություն	Խորհարհամտություն
17. Գիտելիքի ծարավ	Գիտելիքների համոզել
անտարբերություն

Դրական գնահատականներ են ստացել այնպիսի որակներ, ինչպիսիք են «աշխատասիրությունը», «գործարարությունը», «անհատապաշտությունը» և «դիմացկունությունը»: Հարցվողների կարծիքով, հենց այս որակներն են ամենից լավ բնութագրում ժամանակակից տիպական հային⁷⁷: Առավելագույն դրական գնահատականներ են ստացել հայկական բնավորության այնպիսի հատկանիշներ կամ գծեր, ինչպիսիք են «դիմացկունությունը» և «գործարարությունը», ապա միայն «աշխատասիրությունը» և «անհատապաշտությունը»: Հայերին բնութագրող քայքայական որակների բժուռ են հայտնվել «կոպտությունը», «օրինազանցությունը», «անազնվությունը» և «դավաճանությունը»: Առավել վատ արտահայտված ռազմական գիծը, հարցվողների կարծիքով, «օրինազանցությունն» է: Այսպիսին էին հայերի ինքնարժույթից ներքին 90-ական թվականների կեսերին: Փաստորեն, դրանք արտա-

ցույց են հայ հասարակական ինքնագիտակցության ինքնամուցանականացման գծերը:

Ժամանակակից հայի բարոյական ընտրությունը հանգում էր երկընտրանքի՝ հայրենասիրություն կամ նաստղական աշխարհաբաղաբացիություն:

«Հայրենասերները» նախընտրեցին ապրել բոլոր ձայնորդությունները հայրենիքի հետ միասին, իսկ «Նաստղ աշխարհաբաղաբացիները» մեկնեցին երկրից՝ ավելի լավ կյանքի որոնումներով: Ուշագրավ է, որ առաջիններն այդքան էլ ուժեղ չէին մեղադրում վերջիններին: Համեմայն դեպս 1993 թ. օրացույցիական ուսումնասիրության մեջ հարցվողների գերակշիռ մեծամասնությունը (70 %) պոտենցիալ միջրանմեր դուրս եկան և մտադրություն էին հայտնում հաճախանքների հաջող դասավորության դեպքում մեկնել երկրից: Առանձնապես՝ նրանք մտահոգ էին իրենց երեխաների ապագայով: Հենց սա՝ հեռակար չտեսները, սեփական ապագայի համոզել անվստահությունն էր բնութագրական՝ 1991-1997 թթ. ժամանակաշրջանի հայ ազգային գիտակցության համար:

Բարոյական ռեյտինգիվզմի պայմաններում այնպիսի համամարդկային արժեքներ, ինչպիսիք են ազնվությունը, հավատարմությունը, օրինավորությունը, արդարատությունը, լիովին արժեզրկվեցին: Անցումային քաղաքական գիտակցության իրողությունները դուրս մղեցին դրանց և շարեանցին՝ որպես չալչատառը, անօգուտ ծանրարեւ: Չանգվածային վարքագծում հետզհետե գերակա դեր կատարող անձնական հաջողության ռազմավարությունը անհատական գիտակցության խորքը ներդրեց շատ գործիքային (ինստրումենտալ) արժեքներ: Հաջողության հասնելու թոյր կամ գործն թոյր ուղիները հասարակայնորեն ընդունելի դարձան: Արժեքաբանակ ուղեառիվզմը, հասարակության որոշ քաղաքակրթությունը, կոմունիստական անցյալի կարոտայստը և «ուժեղ ձեռքի» ուժեղ իշխանության ցանկությունը՝ սառ այն քաղաքախոգեբանական մթնոլորտը, որը թավակաճաչափ ամբողջական նկարագրում է արդի հայ հասարակության հոգևոր վիճակը:

Պատկերն ամբողջական չէր լինի, եթե մենք չսանդրադառնայինք հայերի կրոնական գիտակցությանը: Խորհրդային տարիներին քոլարկված քրիստոնեությունը ողջ ուժով ծավալվեց հասարակության արձնաֆորմացիայի շրջանում: Եկեղեցին ու կրոնը գործունեության լայն դաշտ ստացան, իսկ մարդիկ դարձրեցին թացքներ իրենց կրոնական համոզմունքները: Ամենուր սկսեցին կառուցվել եկեղեցիներ, երբեմն էլ՝ մասնավոր ամձանց և համայնքի միջոցներով: 1995-2002 թթ. հասարակական կարծիքի հարցումները վկայում են այն մասին, որ հանրապետության 95 % բնակչությունն իրեն համարում է չա առաքելական եկեղեցու հետևորդ: Կրոնը միշտ էլ էական, որոշիչ տեղ է գրավել հայերի հոգևոր գիտակցությու-

⁷⁷ Погосян Г.А. Судьба армянина в Армении. — "Социологические исследования", М., 1994, N 10.

նում, իսկ հիմա այն լիակատար կերպով օրինակահանգվել է: Ժողովրդավարական բարեփոխումները վերականգնեցին կրոնի, խղճի ու դավանանքի ազատության հեղինակությունը, և վերադարձրին եկեղեցին հասարակությանը: ՀՀ նոր Սահմանադրությամբ եկեղեցին այսօր էլ քաժամված է պետությունից, բայց այն քաժամված չէ հասարակությունից: Այնուամենայնիվ, հասարակայնությունից՝ եկեղեցու մեկուսացման խորհրդային երկար տարիները իրենց դրոշմն են բողել նրա գործունեության վրա: Այսօր հայ եկեղեցին դժվարությամբ է գտնում մարդկանց օտարված հոգիները տանող ուղին: Նա ապավորվել է իր ծխականների հետ նրանց մտաևգոյությունների մասին բաց խոսելուց: Եկեղեցու հայրերի հոգևոր քարոզը չի հասնում մարդկանց սրտին, չի պատասխանում նրանց հարցերին, չի խաղաղեցնում հոգիները և չի կարողանում ուղեկցել հոգևոր ճգնաժամից դուրս գալու ելքը: Հայ եկեղեցուն դեռ պետք է վերավաստակել իր ծխականների վստահությունը, վերադարձնել իսկապատասխան իր գիրկը: Դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի եկեղեցին դեմքով շրջվի դեպի հասարակությունը, դեպի մարդկանց տագմապներն ու հուզելը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին, գտնվելով քրիստոնեական համայնքից մեկուսացման մեջ, եկեղեցին ու հոգևորականությունը կտրվեցին, հեռացան իրական կյանքից: Եկեղեցին պարփակվել էր իր մեջ, քավարաբար էր միայն սահմանափակ բովոլ մարդկանց հոգևոր պահանջները, ավելի շատ ապրում էր հայ սփյուռքի մտաևգոյություններով: Իսկ այսօր եկեղեցին դարձել է մարդկանց հոգևոր պահանջները բավարարող հեղինակավոր հաստատություն: Ծնայած դրան, արդի սոցիալական հարաբերությունների համակարգում այն լուրջ բարեփոխության կարիքն ունի⁷⁶:

Ստեղծված հոգևոր վակուումն արագորեն սկսեցին լրացնել-հագցնել Արևմուտքի և Արևելքի տարատեսակ կրոնական արևմուտքն ու հոսանքները: Այսօր իսկական «հոգեբարություն է» սկսվել, և Հայ առաքելական եկեղեցին այդ պայքարում ապավինում է առաջին լրկ պետության օգնությանը՝ փոխանակ գրադոցներով ակտիվ դիրքորոշում: Սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ տարատեսակ արևմտյան քավական մեծ տարածում են գտել Հայաստանում⁷⁷:

⁷⁶ Геворкян Г. А. Церковь как общественный институт и национальная жизнь. — Вестник Ереванского университета. Общественные науки. N 2 (107), Ереван, 2002.

⁷⁷ Several Group of Minorities in Armenia, Case Study, ASA/IOM, Yerevan, 2001. - Poghosyan G. Migration Processes in Armenia, Yerevan, 2003.

Պաշտոնական տվյալներով, հանրապետությունում գրանցվել է շուրջ 50 տարբեր կրոնական կազմակերպություն: Որոշ կազմակերպությունների մերժվել է պաշտոնական գրանցումը, բայց չնայած դրան, նրանք շարունակում են իրենց գործունեությունը հանրապետության շատ շրջաններում և քարոզում են իրենց վարդապետությունները: Նրանք մարդկանց քաժամում են անվճար կրոնական գրականություն ու երբեմն էլ մարդասիրական օգնություն են ցուցաբերում իրենց հետևորդներին:

Այսպիսով, նորահայտ կազմակերպություններն ու արևմտյան գրավի են դառնում տեղի քակվածության համար: Ընդամեն, գանգվածային շրջադրությունը պարարտ միջավայր է հանդիսանում այդպե՛ս անսխալման գաղափարների և հոսանքների տարածման համար: Հասարակ ժողովուրդն ապրում է հրաշքի սպասումով և պատրաստ է յուրաքանչյուրի մեջ, ով դիմում է իրեն սփոփիչ խոսքով, տեսնել իր փրկիչին: Զգացնել է տալիս նաև հասարակության հոգնածությունը անվերջանալի վաճառություններից և կարյունություն ձեռք բերելու ցանկությունը:

Այլսով մ.թ.ա. III դարից հայկական երեսուր ձևավորվել է քաժամատվածության և հերձախության ներգործության տակ: Մ.թ. I-II դդ. Հայաստանում մասնակիորեն, հիմնականում բարձրված կերպով, տարածվել է քրիստոնեությունը՝ Ս. Թադևոս և Թադևոսիմոս առաքյալների ու նրանց հետևորդների քարոզչությամբ, բայց միայն մ.թ. III դարից է սկսել այն հիմնավորապես արմատավորվել, ընդ որում՝ «վերևից»՝ մեծ դժվարությամբ⁷⁸: Քրիստոնեությունը տարածվում էր սկզբնապես հունարեն և ասորերեն լեզուներով, որոնց տիրապետում էր միայն ավանդակաժողովուրդը: Ժողովուրդը դեռ շատ երկար ժամանակ շարունակում էր հերձախ մնալ և դժվարությամբ էր քաժամվում դրանց: Եվ հետագայում ու մինչ օրս, նա պահպանել է որոշ հերձախական ձևեր կրոնական վարդաբանությունում (զոհաբերության ծիսախառնությունը, խաչքարի վրայով ցատկերը, մկրտաբերությունը կրակին և այլն): Եվ քրիստոնեական եկեղեցին ստիպված էր համակերպվել դրա հետ:

Խորհրդային անաստվածության դարաշրջանը պարարտ հող հանդիսացավ ժողովրդի մեջ հերձախական ոգու վերածնունդի համար: Հերձախության քարոզական իշուսվածքը կրկին աճեց՝ գրեթե երկու հազար տարի անց՝ շնորհիվ հասարակության քրիստոնեական կյանքում բուշլիկների ստեղծած երկարատև դադարի: Բուշլիկների կողմից հայ հասարակության տարածաշուտով քրիստոնեական եկեղեցուց հանձնեցրեց այն բանին, որ քրիստոնեությունը դարձավ ընդհատակյա կրոն

⁷⁸ Мигрумян К. А. Из истории армянской политической мысли. Ереван, 2002 (на арм.), с. 38-40.

և քվեց-հաղածվեց սոցիալական անգիտակցականի ասպարեզ: Դրա հետ մեկտեղ ակամա զարգացում ու տարածում ստացան վերածնված հեթանոսական ծիսակատարությունները, հեթանոսական «քարոչարանությունը», որոնք ընդհանուր ոչինչ չունեն քրիստոնեության հետ:

Այսօր մենք վկաներն ենք այն նոր հասարակական գիտակցության կայացման, որում քրիստոնեական արժեքները վերստին հետզհետե վերադառնում են սոցիալական ներագիտակցությունից դեպի իրական պրակտիկա: Բայց դրանք ստիպված են ճերձել-անցնել անաստվածության և հեթանոսության դարաշրջանի շերտանստվածքների միջով:

Երկրում ծավալվող քաղաքական գործընթացները նույնպես ցուցադրում են հասարակության արժեքաճանաչման գիտակցության էվոլյուցիան: 2003 թ. փետրվարի նախագահական նախընտրական արշավը ակնառու կերպով երևան հանեց հայ հասարակության քաղաքական ճգնաժամների ուղղվածությունը: Երկրի նախագահի 11 րեկոնստիտուցիոն ամենահանրաճանաչ ընդդիմությունը երկու րեկոնստիտուցիոն էին, կոմունիստական անցյալի հետևորդը և ներկայի խիստ ըմբռացող:

Համանման քաղաքական կողմնորոշումներ էին գերակայում հայերի հասարակական գիտակցությունում նաև 1999 թ. խորհրդարանական ընտրություններին: Այն ժամանակից հետո հայտնի էր, որ հայերի հակառակ կողմնորոշումը «Գեմիթրեյանի (Հայաստանի Կոմկուսի ԿԿ նախկին ատաշին քարտուղար) և Վ. Մարգարյանի (ՀՀ պաշտպանության նախարար) գլխավորությամբ: Բնականության ճնշող մեծամասնության այդու ատաշինը վայելում էր կարտոսաբաղձական կոմունիստական լիդերի հակառակ հեղինակությունը, իսկ երկուդրե՛ր իրենով մարմնավորում էր ուժեղ իշխանության, «ուժեղ ձեռքի» իդեալը: Երկու լիդերների անսպասելի քաղաքական դաշխնք ավելի լավ, քան երբեք, համապատասխանում էր գանգվածային քաղաքական գիտակցությունում այն ժամանակ ձևավորված՝ իշխանության նվիրական սիմվոլներին:

Խորհրդարանական ընտրություններում համոզիչ հաղթանակ տանելուց մի քանի ամիս անց՝ 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին, երկու լիդերներն էլ, արդեն պետության ղեկավարների կարգավիճակով (մեկը խորհրդարանի խոսնակի պաշտոնում, մյուսը՝ վարչապետի) գնդակահարվեցին մի խումբ ահարկիչների կողմից՝ Ազգային ժողովի շենքում: Հերթական անգամ հասարակությունը խոր ցնցում ապրեց: Իշխանությունների՝ դրան հաջորդած գործողությունները հանգեցրին դեպիսեյիայի (ընկճվածություն) ու ժողացմանը հասարակությունում և խորացրին նրա քաղաքական օտարացումը: Այլ իրադարձությունները մեծ դեր խաղացին հասարակության արժեքային գիտակցության, ի մասնավորի՝ քաղաքական գիտակցության ձևավորման գործում:

Ընտրությունների շրջանում առանձնապես ցայտուն են դրսևորվում նորմատիվային ժողովրդավարության գերակայությունները՝ րեկոնստիտուցիոն համար հավասար հնարավորությունների, ժողովրդավարական ընտրությունների ընթացակարգի հստակ պահպանման պահանջը: 2003 թ. Ոսկազահական ընտրություններին Հայաստանում օգտագործվել են նույնիսկ սոփիստիկ քվեատուփեր: Ժողովրդավարական արժեքների հանդեպ տարրե տարրե սոցիալական և տարիքային խմբերի վերաբերմունքը տարբեր է: Ավագ սերունդն ավելի շատ համակված է կոմունիստական անցյալի կարտոսիստով: Համանման տրամադրություններ են տարածված աշխատավորների, գործազուրկների և տնային տնտեսուհիների, միջնակարգ կրթության ունեցող մարդկանց, փոքր քաղաքների և գյուղերի բնակիչների շրջանում: Իսկ հավատարմությունը ժողովրդավարական արժեքներին և առավել փառարժեքներին և երիտասարդության, քարճագույն կրթություն ունեցող մարդկանց, մտավորականության, ծառայողների, բնակչության տնտեսապես ակտիվ մասի, խոշոր քաղաքների բնակիչների շրջանում:

Մեծ միպոսիայի պատճառով հայ հասարակությունում այսօր մեծամասնություն կազմում են բույլ պաշտպանված սոցիալական խմբերը: Այդ իսկ պատճառով ընտրագանգվածում գերակայում են առաջին խմբի՝ կարտոսիստով համակված մարդկանց արժեքային պատկերացումները: «Դեմոկրատներին» և «Լիբերալներին» համար շատ դժվարին է նախընտրական պայքարը: Առավելագույն փրկանքի ունեն կոմունիստական, սոցիալիստական կողմնորոշման և ակնհայտորեն պոպուլիստական հակումներով կուսակցություններն ու լիդերները:

Հասարակական գիտակցության մեջ ձևավորվող «ուժեղ» դեմոկրատիայի քաղաքական արժեքները գործնական կյանքում նպաստում են «ավտորիտար դեմոկրատիայի» տիպի կառավարչական մոդելի ձևավորմանը: Ըստ Լույսյան, այդ հակասական համակցության մեջ միանյութել են գանգվածային երկու արժեքային արխիտիպեր. հասարակությունում օրերնի ու կարգուկանոնի արժեքը և քոլոր քաղաքացիների հավասարությունն օրերնի առև: Իսկ ուժեղ իշխանությունը, ինչպես և ցանկացած իշխանություն հայկական հոգեկերտվածքում անձնավորված է: Այդ իսկ պատճառով ուժեղ իշխանությունն ընկալվում է որպես ուժեղ անձնավորություն, նախագահի, բազավորի, այլ ոչ բե ամեն խորհրդարանի իշխանություն: Հայ հասարակությունը կողմնակից է նախագահական կառավարման ձևին, ընդ որում՝ ուժեղ, կամային, վճռական նախագահի կառավարմանը: Մյուս կողմից՝ ազատության արժեքը նույնպես որոշիչ նշանակություն ունի հասարակական հոգեկերտվածքում: Խոսքի, մամուլի, դավանանքի ազատությունը, տեղաշարժվելու, քաղաքական կազմակերպությունների ազատությունն ու ազատ ընտրություններն, իրենց

հերքին, սերտորեն կապվում են ժողովրդավարության հետ: Հայկական պետականության պատմաճակարակի մոդերն վրա այդ երկու հասարակական գծերի դրոշմվելու արդյունքում էլ հենց ձևավորվում է «ավտորիտար դեմոկրատիայի» տիպը:

2. 3. ԱՆՁԻ ԱՐԺԵԶԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆ ՓՈՒՆՎԵՐՊՎՈՂ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Անցումային հասարակության մեջ տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական, գաղափարաբանական, կառուցվածքային-ինստիտուցիոնալ ու քառայնառնական փոփոխությունները, ընդհանրապես նրա որակական որոշակիության կորուստը ենթադրում են այդ հասարակության անդամների որակական փոփոխություններ: Այդ ամենն ազդում է որոշակի պայմաններում ձևավորված, որոշակի հասարակության նորմեր, ավանդույթներ, արժեքներ կրող, դրանք ներկայացնող անձի տրամադրության, հոգեվիճակի, ինքնագնահատության, դիրքորոշումների, գնահատականների, արժեքների և այլնի վրա: Այս ամենը պայմանավորում է ոչ միայն միջամենային, այլ նաև անձ-սոցիալական ինստիտուտ հարաբերությունների բնույթը: Ցանկացած բարեփոխում միշտ նպատակ է ունենում ստեղծել սոցիալ-քաղաքական նոր միջավայր: Չնայած սրան՝ անցումային հասարակություններում դրանք հաճախ անկազմակերպ, տարերային, ռոքերգական, քառային ու անկանխատեսելի հետևանքներ են ունենում: Կենցաղային մակարդակում հասարակություն անցումային ճգնաժամն ընկալվում է առաջին հերթին որպես սպառնալից ռիսկ, որս որակի ու ծավալների կրճատում: Վերջինս մարդու մոտ առաջ է բերում տառապանքներ, կյանքից դժգոհություն և այլն, իսկ այս ամենի հետևանքով մարդու ավելի խորը՝ անձնային մակարդակում են տեղի ունենում փոփոխություններ, որոնց շարքում կարևոր տեղ են գրավում նրա արժեքային համակարգի փոփոխությունները: «Արժեք» հասկացությունը տարբեր հեղինակներ, տարբեր ձևով են բնութագրում, քառարաններում, սովորաբար այն բնութագրվում է որպես. «...օրյակներ, երևույթներ կամ դրանց հատկություններ, ինչպես նաև վերասցական գաղափարներ, որոնք իդեոլոգիայի մեջ մարմնավորում են հասարակության իդեալները և դրանով իսկ հանդես են գալիս որպես արժանի իդեալներ»⁶¹:

Արժեք ասելով մենք հասկանում ենք անձի սոցիալական փորձի ընթացքում ներքնայնացման (ինտերնալիզացիայի) ենթարկված նպատակները, համոզումները, իդեալները և նրա համար նշանակալից աշխարհայացքային այլ դրսևորումներ: Արժեքային համակարգում առկա քառսն ու անկանխատեսելի փոփոխությունները շատ բնական են համարվում անցումային շրջանի համար: Լույսնիսկ որոշ հեղինակների կարծիքով, հենց հասարակության մեջ արժեքային բախման առկայությունն է դրա միջանկյալ, անցումային բնույթի վկայությունը⁶²:

Անցման շրջանում այն է, որ շուկայական հարաբերություններ պետք է ձևավորվեն ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև սոցիալական ու քաղաքական ոլորտներում: Սրա տակ պետք է հասկանանք նաև պետության նկատմամբ տնտեսական, քաղաքական ինքնուրույնություն ունեցող անձի՝ քաղաքացիական հասարակության անդամի ձևավորումը: Այս ամենն ընթանում է նախ և առաջ հասարակության մեջ հսկա ճեղքվածքի առաջացմամբ: Վերջինս հանդես է գալիս որպես անվավեր երկու՝ պահպանողական ու առաջընթացի հակված անձանց, երկու ենթամշակույթների բախում, որ խոչընդոտում ու սպառնում է հասարակության ինտեգրացիային: Հասարակության բնորոշ գծերից է դառնում ընդհանուր բարոյական իդեալի քայքայությունը, որով էլ քայքայվում է քառայնական ու կազմակերպական միասնություն քայքայությունը: Սրա պատճառը հասարակության տարբեր շերտերի ու տարբեր անդամների՝ նորություններն ընկալելու ու յուրացնելու ընդունակությունների տարբերությունն է: Երևելույթները յուրացնելու ոչ բավարար ընդունակությունն անջատում է հասարակության մի շերտը մյուսից՝ խաբարելով նրանց միջև հաղորդակցությունը: Հասարակության բնեռայնացությունն ու արժեքների բազմազանությունը վերածվում են քաղաքակրթությունների բախման: Այս գործընթացների հետևանքն այն է լինում, որ արդիականացման հիմնական խնդիրը դառնում է «ճեղքված անձեր»: Սա մի տեսակ ինքնարժեքները դավանել և միաժամանակ արդիականացման հասարակության մեջ ապրել գանկացող անձ է:

Անցումային իրավիճակների համար բնական համարվող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ճգնաժամի հետևանքը լինում է այն, որ տեղի է ունենում գործազրկության, աղքատության ու դրանց հետևանքով՝ արտագաղթի ան, միջամենային փոխհարաբերությունների խաբարում սոցիալական խնդրում,

⁶¹ Психология: словарь. Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. М. Политиздат, 1990, с. 442.

⁶² Наше общество в трех измерениях. В авторской редакции член-корреспондент РАН Н.И.Лапин, канд.филол.наук Л.А.Белыева. М., 1994, с.40.

մասնավորապես՝ ընտանիքում: Ընտանիքում միջամենային փոխհարաբերություններին վերաբերող խնդիրներին բազմիցս անդրադարձել են սոցիալական հոգեբանության մեջ: Բազմաթիվ պատճառների շարքում հաճախ են նշվում կենսապայմանների փոփոխությունները, որոնք հենց սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի հետևանքն են և, իրենց հերթին, անդրադառնում են անձի արժեքային համակարգի վրա: Այս երևույթը ավելի ցայտուն ձևով է արտահայտվում մեր օրերում, երբ «համատարած գործավարության ու քրեականացման մթնոլորտում առաջնային դերակատարում են ստանձնում ըստ ժամանակի և տարածության մոտ գտնվող արժեքները, որոնք աստիճանաբար ուղղորդող խունկն են ձեռք բերում՝ դառնալով համոզմունքներ, վարքի ու մտածողության կարծրատիպեր, աշխարհայացքային կոդեքսեր»⁸³:

Ընտանեկան փոխհարաբերությունների վատթարացման հիմնական պատճառներից են համարվում դերային բախումները: Մրանք «...ժառանգ են կնդր աշխատանքային գործունեության և տնային աշխատանքի բաժանման կապակցությամբ. հետազոտությունները վկայում են, որ կանայք ավելի ու ավելի են դժգոհում ամուսնու ցածր աշխատավարձից, իսկ վերջիններս կշտամբում են նրանց տնտեսությունը վատ վարելու համար: ...կին ու ամուսինը աշխատում են տնից դուրս, սակայն կինը, քաջի դրանից, պարտավոր է կատարել մահ հիմնական տնային գործերը»⁸⁴: Մեր կարծիքով, այժմ այս երևույթի մեծ տարածում ունենալու հիմնական պատճառն այն է, որ ավանդական-նահապետական արժեքներին, դրանք բեկադրած վարքի ձևերին փոխարինելու են գալիս նոր, արդիականացած հասարակությանը հատուկ արժեքները՝ արժեքային դեմ չլուծ չեն փոխարինել, իսկ անցումը բավական դժվար է, քանի որ կողմերից ոչ մեկը, ոչ էլ մյուսը հստակ չեն պատկերացնում իրենց նոր դերերը: Իսկ ստեղծված իրողությունները մարդկանց ուղղակի ստիպում են մտնել իրենց անձամոթ կամ քիչ ծանոթ դերերի ու կապերի մեջ:

Հասարակության անդամների արժեքային համակարգում նյութականի դերն անհամեմատ մեծացել է, և շատ հաճախ այն բավական մեծ խնդիրների տեղիք է տալիս: Եթե մարդկանց կարևորագույն խնդիրն է դառնում առաջնային, հիմնական, կենսաբանական պահանջարկների բավարարումը, որի հնա-

⁸³ Ն. Հակոբյան, Վ. Մարգարյան, «Արժեքային համակարգի այլափոխումները փոխակիցվող հասարակությունում», Հոգեբանություն և կյանք, 2006, N 1-2, Երևան, «Զանգակ-97», էջ 7:

⁸⁴ Մ. Ֆ. Հարությունյան, Ներընտանեկան բախում. սիրուց մինչև ապահարգան, Հոգեբանություն և կյանք, Երևան, «Զանգակ», 2002, N2, էջ 33:

լավսրբությունը հաճախ չի լինում, այսպես մարդն ինքնաբերաբար իր առջև ավելի բարձր պահանջներ չի դնում, կամ հազվադեպ է դնում: Ընտանիքում այժմ «...բացահայտ բախման դեպքում նյութական գործոնը գրադեցնում է կայուն առաջին տեղը՝ ի տարբերություն բարձրված բախման, որի պարագայում այն չորրորդն է»⁸⁵: Նյութական արժեքները այսպիսի գերակայությունն առկա է ոչ միայն հայ հասարակության արժեքային համակարգում, այլ մասկիկն է՝ ԱՄՄ թուր երկրներում: Այսպես, 1989-1991 թթ. Ռուսաստանի ԳԱ փոխտնօրինության ու իրավունքի գիտական խորհրդի կազմակերպած համախոստանային «Մեր արժեքներն այսօր» հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ մարդկանց 48-65%-ի համար ավելի անհանգստացնող են համարվում սննդամթերքի, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների, հանցագործության անձի խնդիրները, քան կրթության մակարդակին, միջազգային հարաբերություններին վերաբերող խնդիրները:

Անցումային հասարակության զարգացման տարրեր շրջաններում անձի արժեքային համակարգի դիմամիկային հետաքրքիր հետազոտություն է իրականացրել Լ.Շ. Փորավլյովը (Ռուսաստանի օրինակի վրա): Ըստ այդ հետազոտությունների արդյունքների, սոցիալ-տնտեսական սուր ճգնաժամից հետո (1990-1994 թ.թ.), 1994-ց մինչև 2001 թվականներին արժեքային համակարգում տեղաշարժերը տեղի են ունեցել հետևյալ ուղղություններով.

1. Աճել են պրագմատիկ արժեքների (աշխատանքային հաջողություններ, նախաձեռնողություն), պատասխանատվության և ինքնակատարելագործման (կրթումություն, արդյունաբերություն) արժեքների նշանակալիությունը:

2. Նվազել են բարոյական և անձնային զարգացման, ինչպես նաև այսպես կոչված տերմինալ (ասենք, ուրիշների երջանկությունը) և ինստրումենտալ (անկախություն, կենսախնդրություն) արժեքների նշանակալիությունը⁸⁶:

Անցումային հասարակություններում արժեքային անցումները սովորաբար կտրուկ են կան լինում: Զարգացման առաջին փուլում է, որ ամեն ինչ, ինչ նոր է, այդ թվում նաև արժեքները, ընդունվում են իդեալականացված, անվերապահ կերպով, առանց չնչի իսկ քննադատության, ամեն ինչ, առանց բացառությունների՝ մերժվում է: Եթե քննադատականություն կա, այն ուղղված է միայն դեպի անցյալը, իսկ ներկայի զարգացման քաջասակալ միտումները

⁸⁵ Մ. Ֆ. Հարությունյան, Ներընտանեկան բախում. սիրուց մինչև ապահարգան, Հոգեբանություն և կյանք, Երևան, «Զանգակ», 2002, N2, էջ 35:

⁸⁶ Жүравалев А.А. Динамика социальной психологии личности в изменяющемся обществе. <http://spkurdyumov.narod.ru/Guraviev1.htm>.

չեն նկատվում: Սակայն այս իրավիճակը չի կարող անցնել առանց հետքերի: Մարդկանց կյանքում «... հին կառուցվածքների ու կապերի փլուզումը, ժամանակավոր ամոռն ռու անկայուն վիճակները չեն կարող շանդրադառնալ նրանց տրամադրության և ինքնագրգեցողության վրա: ... Մարդկանց հոգեբանական վիճակի բնորոշ գծերից են դառնում սպասողակամությունը, երկիմաստությունը, հուսահատությունը, ընկճվածությունը, անհանգստությունը, կասկածամտությունը և այլն»⁴⁷: Բավական ժամանակ է անհրաժեշտ, որպեսզի մարդիկ ավելի սրբալի ու բնճադատակամորեն մտնենան նորություններին ու վերանայեն հին նկատմամբ հաստատարած ժխտողականությունը: Այս փուլին արդեն բնորոշ է այսպես կոչված «զուգահեռականության երևույթը», որը դրսևորվում է բուրբ բնագավառներում. մի կողմից ինքնիշխան ղեկ շարունակում են գործել հին ինստիտուտները, դրանց բնորոշ արժեքներն ու վարքի ձևերը, մյուս կողմից՝ նոր, արդիականացած ինստիտուտները, արժեքներն ու հարաբերությունները: Օբյեկտիվ պատճառները բերում են նրան, որ մարդիկ հայտնվում են երկու զուգահեռ իրականություններում, երկու տարբեր սոցիոմշակութային միջավայրերում և, բնականաբար, մարդու մեջ ձևավորվում է երկակի վերաբերմունք շրջապատող ամեն ինչի նկատմամբ: Նման իրավիճակում արժեքները, դիրքորոշումները ոչ միայն երկակի, այլ շատ հաճախ լրիվ հակասական բնույթ են կրում: Սակայն, չնայած տևականությանը, անցումային շրջանի ողջ տրեք-գուրթունն ու քառսն անվերջ չեն և կյանքի են կոչում նոր ուժերի:

Անցումային հասարակությունների ու հետևաբար նաև գիտության առջև ծառայած կարևորագույն խնդիրներից է գերազանց «քաքնված արատների» խնդիրը: Այսպես կոչված «վազող արդիականությունը» հաճախ վերածվում է տևական ու անընդհատ ապակայունացման ու ապակառուցվածքայնացման գործընթացի: Դա տեղի է ունենում այն պատճառով, որ արդիականացումը սովորաբար հասկանում ու հանգեցնում են տեխնիկական նորարարությունների ոլորտի փոփոխություններին կամ արդեն պատրաստի, գոյություն ունեցող մշակութային օրինակների միանգամից, առանց նախապատրաստման ներմուծելու: Մինչդեռ արդիականացումը նախ և առաջ նոր արժեքների ու իմաստների, նոր արժեքային համակարգի ստեղծման քրոնաջան աշխատանք են-բաղող սոցիալ-մշակութային գործընթաց է:

⁴⁷ Ն. Հակոբյան, Վ. Սարգսյան, «Արժեքային համակարգի աշխատելունները փոփոխելովու հասարակությունում», Հոգեբանությունը և կյանքը, 2006, N 1-2, երևան, «Ձանգակ-97», էջ 6:

Նախկին ԽՍՀՄ-ի գաղափարախոսության մասն էր հասարակության բարոյաբարձրական միավորվածությունը, միատարր լինելը ներկայացնելը: Այդ պաշտոնական դոկտրինայից հրաժարվելով՝ անցումային շրջանում հասարակության առջև միանգամից հայտնվեց գոյություն ունեցող և միշտ էլ գոյություն ունեցած արժեքների բազմազանությունը: Մարդկային հասարակությունների համար արժեքների բազմազանությունը քնական վիճակ է: Ինչպես մարդկային գոյության մեացած հիմնարար տարրերը, այնպես էլ արժեքների բազմազանությունը ամբիվալենտ (հիպարծիք) երևույթ է և դրական ու բացասական մեկնաբանությունների ու գործընթացների հեկայական հնարավորություն է ամփոփում: Արժեքային բազմազանության առանձնահատուկ դեպքեր են ժամանակակից այն հասարակությունները, որոնք հագեցած են իրենց բովանդակությամբ երբեմն լրիվ արխայիկ, ավանդական արժեքներով: Որոշ զարգացող հասարակություններ կարողացել են հաջողությամբ օգտագործել մշակութային հնությունները որպես արդիականացման գործընթացների ռեսուրս: Մշակութային հնությունների ու ավանդական արժեքների օգտագործման փաստն էլ հենց այն շշմեցնող առաջընթացի պատճառն է, որ արձանագրվել է վերջերս դեռ հետամնաց համարվող ասիական երկրների արդիականացման գործընթացում, չենք խոսում արդեն Շապոնիայի մասին: Ընդ որում, համաշխարհային պրակտիկայում որոշակի պայմաններում որպես այդպիսի ռեսուրս, որոշակի նպատակի հասնելու համար որպես «չինամյուր» կամ հինք օգտագործվել է մշակույթներում առկա ամեն ինչ՝ սովորույթները, ավանդույթները, սովորությունները, նյութական հարստությունը, մարդիկ և այլն: Սակայն հաջող արդիականացման, հաջող «անցում» կատարելու համար միայն նպատակի առկայությունը բավարար չէ, անհրաժեշտ է հիմնարար արժեքների որոշակի հիներարխիա: Հիմնարար, բազային արժեքները պետք է վկայեն արդիականացման փոփոխությունների նկատմամբ հասարակության պատրաստ լինելու մասին, որոշակի նպատակների հասնելու համար հասարակության բավական մեծաթիվ անդամների կողմից իրենց և շրջապատի կրելիք փոփոխությունների մասին պատկերացում ունենալը:

Ուսումնասիրելով զարգացման ունիվերսալիաների հիմնահարցը՝ Պարսոնսը առանձնացնում է պրիմիտիվ, անցումային և արդիականացած հասարակություններին համապատասխանող տասը ունիվերսալիաներ ընդգրկող զարգաց-

ման որոշակի կարգ⁸⁸: Այս տեսակետի էմպիրիկ հիմնավորումը տրվել է ամերիկացի սոցիոլոգներ Գ.Լ. Բակի և Ա.Լ. Ջակոբսոնի կողմից, ովքեր ուսումնասիրելով 50 հասարակությունների՝ ցույց են տվել, որ «հասարակական փոփոխությունն ունի ... էվոլյուցիոն փուլերի որոշակի կատարվածք կամ հաջող-դականություն, որով անցնում է հասարակությունների մեծամասնությունը»⁸⁹։ Արդյունքում պարզվել է, որ որոշիչ դեր կատարող փաստը ավանդական տար-րերի ու արդիականացած կառույցների հարաբերակցությունն է, նրանց փոխ-հարաբերությունների արժեքային բովանդակությունը, նոր որակների կուտակ-ման հերթականությունը, որը զարգացման գործընթացում ավելի քիչ լարվա-ծություն, արդիականացման ճանապարհից հեռանկարայնությունը չկորցնե-լու, այն պահպանելու հնարավորություն է տալիս: Նույնքան կարևոր է նաև արդիականացման որպես գիտակցված նպատակի մասին պատկերացումը: Իսկ որպես այդպիսին, արդիականությունը կախված է հասարակությունում անձի արժեքների մասին պատկերացումներից: Որքան ուժեղ են հասարակությու-նում ավանդական տարրերը, այնքան ուժեղ են լինում արդիականացման գոր-ծընթացը ռեալ, կոնկրետ մարդկանց նպատակներից հեռու ուղղելու հակում-ները: Այսպես, օրինակ՝ «...նախկին Սօրիերոյային Ռուսաստանի ողջ պատմու-րյան ընթացքում մարդն օգտագործվում էր որպես ինչ-որ ավելի բարձր, վեհ նպատակների՝ սոցիալիզմի, կոմունիզմի, հասնելու միջոց»⁹⁰: Նախկին ՍՄԷՄ ժողովուրդների համար անցումային շրջանի անհաջողությունները պայմանա-վորված էին նաև այն փաստով, որ հասարակությունը իրականում պատրաստ չէր հասարակական շերտավորմանը:

Շատ բան կախված է, քե արդիականացումը, որպես հասարակական զար-գացում, արհեստակա՞ն, քե՞ բնական գործընթաց է: Որպես արհեստական կա-րելի է դիտարկել հասարակությունը «թռելի» փոփոխելով զարգացնելու դեպ-քերը (Պետրոս Առաջին, Նապոլեոն և այլն): Պարտադրված արդիականացու-մը նախ և առաջ իր բացասական կողմով է անդրադառնում՝ գոյություն ունեցող կառուցվածքների աղավաղմամբ, փլուզմամբ և հետընթացով: Այլ կողմից էլ հարց է առաջանում՝ ո՞րն է արհեստականի ու բնականի միջև ասիմանը, երբ դեռ անտիկ աշխարհից տեսնելու կա, որ քրիստոնեական մշակույթն արհեստական երևույթ է:

Արժեքային համակարգի փոփոխությունները տեղի են ունենում անմիջապես երկու ենթամշակույթների՝ հասարակության ինտելեկտուալ և սպառնացող բախման ֆոնի վրա, որը «բնութագրվում է նրանով, որ հասարակության մեջ բացակայում է զանգվածային բարոյական կերպարը, որը ռեալ կերպով կկա-րողանար ապահովել բարոյական և կազմակերպչական միասնականությու-նը»⁹¹:

Սակայն չպետք է կարծել, քե անցումային հասարակությունում տեղի ունե-ցող այս փոփոխություններն անմախաղեպ են, երբ նույնիսկ այդպես է, ապա՝ միայն մաշտաբներով: Է. Դյուրինկյը հետխորհրդային շրջանի իրադարձու-րություններից դեռ հարյուր տարի առաջ (1893 թ.) իր «Հասարակական աշատան-րի քաժաման մասին» աշխատության մեջ այսպես է ներկայացնում իրավի-ճակը. «Կարճ ժամանակահատվածում մեր հասարակությունների կառուցված-րում խորը փոփոխություններ տեղի ունեցան. նրանք ազատվեցին իրենց հատ-վածային (սեկսնետար) բնույթից այնպիսի արագությամբ ու մասշտաբներով, որոնց նմանն անհնար է պատմության մեջ գտնել: Այդ պատճառով նրան բնե-րոշ բարոյականությունը հետընթաց ապրեց, իսկ մեկ ուրիշ բարոյականու-րյուն բավականաչափ արագ չէր զարգանում, որպեսզի մեր գիտակցության մեջ նախորդ բարոյականությունից մնացած դատարկությունը լցնի: Մեր հավատը սասանված է, ավանդույթը կորցրել է իր ուժը, անհատական դատողությունն անջատվել է կոլեկտիվ դատողությունից:

Սակայն մեկ ուրիշ կողմից հեղաշրջման ընթացքում միմյանցից անջատ-ված գործառույթների համար փոխհարմարման ժամանակ դեռ չի եղել. նոր կյանքը դեռ չի կարողացել լրիվ կազմակերպվել՝ նախ և առաջ այնպես, որ կարողանար ամբողջությամբ բավարարել մեր սրտերը համակած արդարութ-յան պահանջները»⁹²:

⁸⁸ Parsons T. Evolutionary universals in Society // Amer. sociol. rev. N.Y., 1964. Vol. 29, N 3.
⁸⁹ Buck G.L., Jacobson A.L. Social evolution and structural analysis: an empirical test // Amer. sociol. rev. N.Y., 1968. Vol. 33, N 3, P. 349.

⁹⁰ Наше общество в трех измерениях. В авторской редакции член-корреспондент РАН Н.И. Лапина, канд. филос. наук Л.А. Беляева. М., 1994. с. 32.

⁹¹ Князева Е.И., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // Вспр. философия. 1992. N 12. с. 27-28.

⁹² Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1991, с. 379.

2.4. ՄԵՐՈՒՆԴՆԵՐԻ ԲԱՍՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐ ԽՄԲԵՐԸ

Իրական անձը, բնականաբար, ինչ-որ վերացական, տիպական գծերով մեկը չէ, այլ միշտ կոնկրետ մի եզակիություն է, որը ձևավորվում է բազմաթիվ գործոնների ազդեցությամբ և իր վրա է կրում այդ գործոնների բազմապատկությունը: Այնպես որ խոսելով անցումային հասարակության մեջ անձի հոգեբանական հիմնախնդիրների մասին, պետի անպայման եկատի ունենանք, թե որ անձի մասին է խոսքը՝ ծերունու, երիտասարդի, մտավորականի, շինվճիկի, գիտնականի, կնոջ, տղամարդու և այլն, և այլն: Ահա այս դպարտ միայն մենք կկարողանանք քիչ թե շատ կոնկրետություն մտցնել մեր հետազոտության մեջ, քիչ թե շատ մոտենալ իրական անձի իրական հիմնախնդիրներին:

Անձի տարիքային զարգացման, հոգեկերտվածքի ու վարքի ձևավորման վրա հասարակական-պատմական պայմանների ազդեցությունը հարցը հատուկ ըննության է ենթարկել գերմանացի գիտնական Գ. Թոմեն: Այդ հետազոտությունների ընդհանուր եզրակացությունը հետևյալն է՝ «Տարբեր անհատների զարգացման բոլոր էտապներում հասարակական-պատմական իրավիճակով պայմանավորված վարքային բազմազան փոփոխություններ են տեղի ունենում»⁹⁰: Հասարակական-պատմական ներգործություններն ըստ Թոմենի որոշում են այսպես կոչված «զարգացման ոճը», որը միանգամայն տարբեր կարող է լինել՝ պայմանավորված հասարակական գործընթացներով: Վերջիններս, ըստ հեղինակի, որոշակի ազդեցություն են ունենում անձի գրեթե բոլոր ենթակառուցվածքի բնութագրերի վրա՝ ինտելեկտի, կոնֆլիկտայնության, ստեղծագործականության և այլն:

Անգամում գրեթե հետազոտված չէ այն խնդիրը, թե հասարակարգի հեղաշրջումը և կապիտալիստական հարաբերություններից անցումը ինչ ազդեցություն է ունեցել տարիքային տարրեր խմբերի վրա: Այնպես որ առարև ներկայացվող ընդամենը հիմնախնդրի ուրվագիծ կարելի է համարել:

Ըստ հոգեբանական բնութագրերի ընդհանրության պայմանականորեն կարելի է առանձնացնել հետևյալ տարիքային խմբերը՝

1. Երեխաներ /մինչև դեռահասության տարիքը/:

2. Դեռահասներ-պատանիներ /13, 14-20, 21 տարեկան/:

3. Երիտասարդներ /22-35, 40 տարեկան/:

4. Միջին հասունության կամ ակմնի շրջանի տարիքային խումբ /40, 45 - 60, 65 տարեկան/:

5. Ուշ տարիքի ներկայացուցիչներ /65-ից բարձր տարիքի մարդիկ/:

Նման բաժանման համար հինք ենք ընդունել մի շարք չափանիշներ՝ աշխարհայացքի, արժեքային համակարգի, կյանքի նպատակների ու ծրագրերի ձևավորվածությունը, որոշակի սոցիալական դիրքի հասած լինելը, մտախկնտ համակարգի առանձնահատկությունները և այլն:

Այս տարիքային խմբերից, որքան մեզ հատնի է, միայն դեռահասությունն է մեզանում հասարակության անցումայնությամբ պայմանավորված հիմնախնդիրների տեսանկյունից հատուկ հետազոտության ենթարկվել: Ա. Վարդանյանն իր «Դեռահասությունը անցումային շրջանի հասարակության մեջ» հոդվածում⁹¹ անցումայնությամբ է պայմանավորում դեռահասության և պատանեկության շրջանում այսօր նկատելի աճ ունեցող այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են՝ վաղ հղիությունը, նարկոմանիան, պոռնկությունը, հանցագործությունները: Հեղինակը դրանք կապում է այն հանգամանքի հետ, որ կործանվել են նախկին նորմերը, արժեքներն ու գաղափարախոսությունը, բայց չի ձևավորվել նորը⁹²: Ըստ մեզ, դեռահասության ու պատանեկության հիմնախնդիրները կապված են ոչ այնքան արժեքային, գաղափարախոսական վակուումի, որքան նյութապաշտական արժեքների բացարձակացման և հոգևորի նսնձացման ու անտեսման հետ: Արժեքային վակուումը ավելի շատ բնորոշ էր դեռահասական շրջանին /նկատի ունենք և՛ՍՀՄ փլուզմանը հաջորդած շրջանը/, որին շատ արագ հաջորդեց բացարձակ նյութապաշտությունը: Այնպես ինչպես ցանկացած բացարձակացում, ծայրահեղություն, նյութապաշտություն էլ քրեց իր յուրահատուկ հիմնախնդիրները: Եվ երե հասուն մարդիկ, ովքեր մակաբան հեղափոխությունն ունեին որոշակի հոգևոր արժեքներ և արժեքափոխությունից հետո կանգնեցին ընտրության առաջ, ապա դեռահասությանը, որի կարևոր տարիքային բնութագրերից է արժեքների ձևավորումը, մատուցվեց մեկ գերագույն արժեք՝ փողը, որին ստորադասվում են մնացած բոլորը: Այսօրվա պատանու հոգեբանության մեջ ավելի ու ավելի է արնայնվում փողի կոպը, դե-

⁹⁰ Томз Г. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни. В кн. Принципы развития в психологии. Ред. А.И. Анциферова, М. Наука, 1978, с. 175.

⁹¹ Варданян А. Подростничество в обществе переходного периода. В сб. Современные проблемы прикладной психологии. Ред. Н. Акопян, Ер. 2007:

⁹² Առյուծ տեղում:

ռահասը մասամբ զիտակցարար, բայց ավելի հաճախ ենթագիտակցարար ընկալում է իրեն, այլ մարդկանց և մուլիսիկ մշակույթը, հոգևորը որպես ապրանք, որը կարելի է վաճառել, գնել հնարավորինս ձեռնտու գնով: Այստեղից էլ պոնևկուրյան աճը, բմրաբիզնեսի կտրուկ զարգացումը(ատաջարկն է ծնունդ պահանջարկը), խաղամուտության կտրուկ ակտիվ զարգացումը(ատաջարկն է ծնունդ պահանջարկը) և երգիչների գերակայությունը և այլն:

Նյութավաշտությունը իր հետ բերում է քարայկան ոլորտի, հոգևորի, մշակույթի կտրուկ անկում, համընդհանուր անմակարդակություն, ինչից այսօր այդքան դժգոհում է ավագ սերունդը:

Մյուս տարիքային խումբը՝ երիտասարդությունը, հարաբերակամորեն ավելի պաշտպանված մտավ անցումային փուլ: Նրանց մեջ արդեն ձևավորված էր որոշակի արժեքային համակարգ, նրանք կրում էին իրենց մեջ խորհրդային կրթությանը պայանմակորված (որն ի դեպ, աշխարհում լավագույններից էր) ինտելեկտուալ հասարակության ներուժը և զարգացածության մակարդակը, ոգևորված էին մասնաեղավորակալան շրջանի գործաշուկայան ազատական գաղափարներով, բայց միևնույն ժամանակ գերծ էին խորհրդային մտածելակերպի ու կենսակերպի կարծրատևրիքից: Այս սերնդի հոգեբանական առանձնահատկությունները ակտիվ, վերակառուցողական գործունեության լայն հնարավորություններ էին ընձեռում և, ըստ էության, հենց այս տարիքային շերտը որոշիչ դեր խաղաց հեղափոխության և հետհեղափոխական փոփոխությունների իրականացման գործում: Այս սերունդը կարողացավ դրսևորել ավերման ու արարման այն ներուժը, առանց որի հնարավոր չէ մե սոցիալական վերակառուցումները⁹⁶: Բայց միևնույն ժամանակ հիմնակախում այս սերնդի ներկայացուցիչներ համընդհանուր իշխանությունները, կառավարման փորձի, հմտությունների բացակայության, հետհեղափոխական շրջանի քառուր կանխատեսելու անընդունակության, իշխանությանը պատրաստ չլինելու, ինչպես մտն ավատեքազմական և հետավատեքազմական իրադրության հետևանքով չկարողացավ ապահովել հարաբերակամորեն սահուն, անճգնաժամային վերակառուցում: Արդյունքում անցումը խիստ ցավոտ, սուր, ճգնաժամային ընթացք ստացավ, իսկ սերունդն առաջինը հենց ինքը արագորեն մուտացիայի ենթարկվեց, կորցնելով այն արժեքները, որոնցով ձեռնամուխ էր եղել հեղափոխության:

⁹⁶ Штомпка П. Социология социальных изменений. // Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов/Сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. — М: Аспект Пресс, 2003. 475 с. с. 182-200.

Միջին հասունության (40,45-60,65) տարիքային խմբի ներկայացուցիչները ինչպես հոգեբանական, այնպես էլ սոցիալական առումներով արդեն լիովին կայացած մտան հեղափոխական շրջան: Մի կողմից հենց այս սերունդն էր հեղափոխության առաջատար ուժը և գաղափարախոսը, մյուս կողմից այս սերունդն իր վրա կրեց հեղափոխական փոփոխությունների ողջ ծանրությունը: Այս սերնդի ներկայացուցիչներին կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ հարմարվածների և չհարմարվածների: Առաջիններն արագորեն վերակառուցվեցին՝ հարմարվելով ճոր պայմաններին և հայտնվելով իշխանական թևում, իսկ երկրորդները չհարմարվելով խաղի մթ կամոններին կամ լրջեցին հանրապետությունը կամ հայտնվեցին հոգեբանական և սոցիալ-տնտեսական խոր ճգնաժամի ու օտարման մեջ: Այս ճգնաժամի կարևոր բնութագրիչը արժեքային բախումն էր՝ այն արժեքները, որոնցով այս սերնդի ներկայացուցիչները մտան հեղափոխության մեջ և այն արժեքները, որ ձևավորվեցին հետհեղափոխական շրջանում հիմնական թովանդակությանը իրար հակասում էին. դա բախում էր հեղափոխության շրջանի հայրենասիրության, ազատության, դեմոկրատիայի, արդարության արժեքների ու հետհեղափոխական շրջանի նյութավաշտության, ամեն գնով իշխանության հասնելու և իշխանությունը թալանի, փող ձեռք գցելու միջոց դարձնելու, ցուփ ու շվախ կյանքը առաջատար արժեք դարձնելու միջև:

Սերունդների բախումը փոխակերպվող հասարակության մեջ: «Մերունդ» հասակացությունը բնութագրվում է որպես որոշակի տարիքային սահմաններում գտնվող հասակակիցների խումբ, որին բնորոշ են ամեն ձևավորման ընդհանուր պայմանները, ժամանակաշրջանը, կենսափորձը, միևնույն տարիքային խնդիրների վրա կենտրոնացածությունը, սոցիալական դերերի ու ֆունկցիաների, արժեքային համակարգի, տարիքային հոգեբանական բնութագրերի ընդհանրությունը⁹⁷: Մերունդների հաջորդակամությունը, ժառանգորդությունը հասարակության զարգացման կարևոր պայման է: Մերունդներն իրար հետ գտնվում են դիալեկտիկական միասնության և պայքարի մեջ, դա այսպես կոչված հայրերի և որդիների պայքարն է, որ բնորոշ է ցանկացած հասարակության ու ցանկացած ժամանակաշրջանի: Սակայն այդ պայքարը յուրահատուկ բնույթ է ստանում փոխակերպվող հասարակության մեջ: Այդ կոնֆլիկտի կապակցությամբ Վ.Տ. Լխտովսկին գրում է. «...այն վերաբերում է հասարակության և անձի զարգացման փիլիսոփայական, աշխարհայացքային, հոգևոր հիմքերին, տն-

⁹⁷ Вишняковский Ю.Р., Шапко В.Т. Социология молодежи. Н.Тати, 1995. с. 40.

տեսության և արտադրության, հասարակության նյութական կյանքի տեսակետներին: «Հայրերի» սերունդը հայտնվել է այնպիսի մի իրավիճակում, որ իր ժառանգորդներին հոգևոր և նյութական ժառանգություն գործնականում չի կարող տալ... առկա է սերունդների խզում, որն արտացոլում է պատմական գաղափարաբան խզումը»⁹⁸: Այս խզումը և դրա հետևանքով բախումը նախ և առաջ առկա է արժեքային համակարգում: Այդ բախումն ավելի ակնաշար է հոգևոր արժեքների ոլորտում: Ավագ սերունդը քննադատում է կրտսեր սերնդին առավելակախ հոգևոր և գեղագիտական արժեքների բացակայության համար, բայց միևնույն ժամանակ գործնականում ինքն էլ ղեկավարվում է պրագմատիկ արժեքներով, մասնավորապես նյութապաշտությանը: Թերևս այդ է պատճառը, որ ավագ և կրտսեր սերունդների արժեքների էմպիրիկ հետազոտությունները էական տարբերություններ չեն բացահայտում⁹⁹: Ավելին, մեզանում, կարելի է ասել, որ կրտսեր սերունդն իր արժեքները, որոնք ի դեպ, հաճախ քննադատվում են ավագ սերնդի կողմից, վերցրել է հենց ավագ սերնդից: Այսօր ավագ սերունդը հիմնականում ղեկավարվում է արևմտյան արժեքներով, փորձում է ամեն ինչով մասնակել Եվրոպական գոյածրը: Մակայն ինչպես իրավափորձներն ենում է Վ. Գորոզիան. «Արևմտյան քաղաքակրթության մարդու կյանքի իմաստը կյանքի բարեկարգարությունն է և նյութական պահանջումներների առավելագույն բավարարումը»¹⁰⁰: Այս իմաստը ընդունելով որպես գոյության սկզբունք և ապրելակերպի հիմք, ավագ սերունդը հաճախ փորձում է երիտասարդներին այլ արժեքներ մատուցել, մոտանալով, որ արժեքները քարոզվե՞րով չեն ընդունվում, այլ մարդկանց գոյածրի իմաստավորմանը:

⁹⁸ Лисовский В.Т. Духовный мир и ценностные ориентации молодежи России: Учебное пособие. СПб.: СПбГУП, 2000. с. 20.

⁹⁹ Նույն տեղում:

¹⁰⁰ Горозия В.Е. Основные факторы философско-социологического осмысления бытия человека в современных условиях // Человек постсоветского пространства: Сборник материалов конференции. Выпуск 3 / Под ред. В.В. Пардзвания. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2005, с. 188.

2.5. ԱՆՉԻ ԱԶՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՆՏԻՈՐՀՐԿԱՅԻՆ ԸՐԱՆՈՒՄ

Որպես խորհրդային ռեժիմի բացասական կողմ և փլուզման պատճառներից մեկը համարվում էր անձի ազատության սահմանափակությունը, որը պայմանավորված էր պետության տոտալիտար բնույթով: Դեմոկրատիան ու լիբերալիզմը դարձան այն արժեքները, հանուն որոնց ժողովուրդը ոտքի կանգնեց ու պայքարի մեջ մտավ խորհրդային ռեժիմի դեմ: Քաղաքական կառավարման այս երկու տեսությունների կարևորագույն բաղադրիչը անձի ազատությունն է: Ըստ որում, ըստ փիլիսոփա Ն. Բորիոյի այս երկու գաղափարախոսությունները ազատությունը տարբեր կերպ են մեկնաբանում: Լիբերալիստական գաղափարախոսությունը ազատությունը ընկալում է որպես անձի ազատություն պետության կողմից դրվող սահմանափակություններից, իսկ դեմոկրատական մոտեցումը անձի ազատությունը դիտարկում է որպես ենթարկում այն օրենքներին, որոնց ստեղծմանը մասնակցել է անձը: Մենք լիբերալ ենք համարում նրան, - գրում է հեղինակը, - ով ձգտում է ավելի ու ավելի ընդլայնել չարգելված գործողությունների ոլորտը, այն դեպքում, երբ դեմոկրատը, ըստ մեզ, նա է, ով նպասակ է դնում նպաստել այն գործողությունների շատացմանը, որոնք կարգավորվում են ինքնառեզվամեծափայլի հիման վրա»¹⁰¹: Ինչևէ, քաղաքական կառավարման նոր համակարգը, որ ձևավորվեց հետխորհրդային շրջանում, չնայած անկազմակերպվածությամբ պայմանավորված իր բոլոր բերություններին, այնուամենայնիվ նկատելիորեն ընդլայնեց ազատության այս երկու ձևերն էլ և քաղաքական, և՛ քաղաքացիական, և՛ տնտեսական ոլորտներում: Անձը հանկարծակի հայտնվեց ազատության այնպիսի դաշտում, այնպիսի մասշտաբների մեջ, որին չնայած ձգտում էր, բայց այնուամենայնիվ դեռ բավարար չափով պատրաստ չէր: Դա ըստ մեզ հանգեցրեց երկու հետևանքի՝ մի կողմից ամենաբողոքային ու անարխիստի, որին ավելի հակված էր հարաբերականորեն օրենքից դուրս ապրող հասարակության շերտը (քրեական տարրեր, օրենքի հետ խնդիրներ ունեցող այլ խավեր) և մյուս կողմից կարուկ անկամա հասարակության այն շերտերում, որոնց պետական խնամատարությունը առավելագույն չափեր ուներ խորհրդային շրջանում (ասենք, բոշակառուներ, փոստայան, արվեստի ներկայացուցիչներ և այլն): Այլ կերպ ասած, հետխորհր-

¹⁰¹ Bobbio N. Kant e le duel liberta. En jid: Da Hobbes a Marx Napoles. 1965, p. 147.

դրանք անճշ սովոր չէր ազատ ապրել, և անցումայնություն կարևոր բնութագրերից մեկը կարելի է համարել այն, որ մարդը սկսում է սովորել ազատ ապրել հույսը դնել իր վրա, ինքնուրույն որոշումներ կայացնել, իրականացնել, տնօրինել սեփական կյանքն ու պատասխանատու լինել այս ամենի համար: Ինչպես հայաճի է ըզդիստենցիալ փիլիսոփայության և հոգեբանության մեջ մարդու ազատությունը ինքնարժեք է նրա տեսակային կարևորագույն բնութագրերից մեկը (Վիկտոր Ֆրանկ և ուրիշներ): Մարդն ազատ է բնագոյններից, հասարակությունն ու պետությունն այնև չունի կարծրատիպերի, ավանդույթների այն համակարգը, որով կառավարում էր իր անդամների կյանքը: Առաջին հասարակության արևելյան իդեոլոգիան է, սակայն, ինչպես իրավացիորեն նշում է Վ. Ֆրանկը, մարդիկ համախառնապես են այս ազատությունից, քանի որ այն մարդուն պարտադրում է նաև ինքնուրույն կողմնորոշում իրականության մեջ, որոշումների ընդունում և պատասխանատվություն¹⁰²: Իսկ դրանք շատերը պատրաստ չեն: Արդյունքը, ըստ Ֆրանկի, հասարակության ներտիպացիան է: Ինչպես նշում է հեղինակը այն հասարակություններում, որտեղ ազատությունը սահմանափակված է, իշխում են ավանդույթները կամ տոտալիտար գաղափարախոսությունն ու օրենքները ներգծերը մի քանի անգամ ավելի քիչ են¹⁰³: Եվ իսկայսպես, խորհրդային շրջանում հասարակության ներտիպացիանի մակարդակը խիստ ցածր էր ու, բերևս, հենց այդ պատճառով էր, որ հոգեբանական համակարգում հազվադեպ էր երևում լր: Մկանծ վերականգնման շրջանից մինչև հիմա հասարակության ներտիպացիայի մակարդակը գնալով աճում է, և դա ըստ մեզ ճակ է առաջ պայմանավորված է Վ. Ֆրանկի նշած մեխանիզմով, ազատության հետևանքով: Անշուշտ, հասարակության ներտիպացիան պայմանավորված է նաև անցումային հասարակության անկայունությամբ, անընդհատ փոփոխվող գոյապայմաններով, մի հասարակարգից, մի մտածելակերպից, արժեքային համակարգից, միջամտմանից հարաբերությունների ստեղծումից մյուսին անցման հիմնականորենով, սակայն նրա անհանգստանալով գլխավոր պատճառով, ըստ մեզ, հենց ազատության դաշտի կտրուկ ընդլայնումն է:

Իհարկե, պետք է ասել, որ մեր ազգի համար, որի կարևոր բնութագրերից մեկն ինդիվիդուալիզմն է, ազատության դաշտը զարգացման ավելի նպաստա-

վոր գոյապայման է, սակայն ազատության պտուղներից հաջողությամբ օգտվելու համար անհրաժեշտ է մի կողմից լիովին բոթափել անցյալի մնացուկ հանդիսացող «ստրիկական» հոգեբանության ազգային գծերը, մյուս կողմից ընկալել պետությունը որպես սեփական պետություն և ոչ թե օտար ու բշխմանական, ինչպես անցյալում էր:

Դեռևս պետք է հետազոտվի, թե ազատության գիտակցությունը ինչ կոնկրետ դրսևորումներ ունի անձի համար, ինչպիսի դրական ու բացասական կողմեր ունի, իսկ այսօր առայժմ ավելի համախառն քայլվում ենք ազատության բացասական հետևանքներին: Վերջինիս ամենակարևոր բնութագիրը կարելի է համարել պատասխանատվության ամուսնուճը: Ազատությունը պատասխանատվության բացակայության պարագայում վերածվում է ամենարդիության՝ վնասելով ինչպես անձին, այնպես էլ հասարակությանը: Այսպես, ազատությունը արելիստում, գրականության մեջ էլ հայտ է բերում զանազան գեղեկաբանություններ ու անճանակություններ, հեղինակները կարծես պատասխանատվություն չեն գտնում իրենց ստեղծածի ու կատարածի որակի, ստեղծագործության ընկալման համար: Անպատասխանատու ազատությունը մտնույում, հետուստուստության մեջ ծնում է ստահություն, չարիզ զգացման կորուստ, քաղաքականության մեջ՝ քաղաքի ավանաստ կուսակցություններ ու քաղաքական գործիչներ, քաղաքական գործընթացների աղավաղում, բաղախանության ոլորտում՝ քարոզական անկում, հանցագործություններ և այլն և այլն:

Հավատքի դաշտում ազատությունը որոշակի դրական դրսևորումներ ունեցավ, ժողովուրդը կարծես վերագտավ Մայր Եկեղեցին, որը դարձրեց շարունակ մեր ազգի պահպանման կարևորագույն հիմքերից էր: Սակայն շատ շուտով, նույն հավատքի ազատությունը խրախուսեց քաղաքի աղանդների ձևավորումը, ինչն այսօր յուրը վտանգ է հանդիսանում ինչպես Մայր Եկեղեցու, այնպես էլ մեր պետականության ու ազգային ինքնագիտակցության համար:

2.6. ԱՆՉԻ ՍԱՐԳԻՆԱՒՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՆՎԻՐԸ

Անցումային հասարակությունն ըստ էության մարգինալ բնույթ ունի և անցումը, ինչ-որ տեղ կարելի է բնութագրել որպես մարգինալության հարթահարման գործընթաց: Այդ իսկ պատճառով այսօր, հետխորհրդային համապայտություններում մարգինալության հիմնախնդիրը սոցիոլոգիայում և սոցիալական հոգեբանության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում և քաղաքականացնողներն

¹⁰² Франк В. Человек в поисках смысла. М., Прогресс, 1990.

¹⁰³ Նույն տեղում:

հետազոտվում է¹⁰⁴: Հնարավորություն չունենալով մանրամասն անդրադառնալ այս կարևորագույն հիմնախնդրին, այնուամենայնիվ նպատակահարմար ենք համարում համատարակի կանգ առնել մարզինալոգիայի ընդհանուր տեսական հարցերին, ինչպես նաև մեզանում այս երևույթի դրսևորումներին:

Մարզինալոգիայում սոցիալական հոգեբանության մեջ սովորաբար բնութագրվում է որպես «... հարաբերականորեն կայուն այն սոցիալ-մշակութային և սոցիալ-հոգեբանական երևույթները, որոնք առաջանում են տարրեր մշակույթների, էթնիկական համըրրյաքների, սոցիալական կառուցվածքների փոխգործոլորյաք սահմանագծում, որի արդյունքում սոցիալական սուբյեկտների, էթնոկոլորների որոշակի մասը հայտնվում է դրանց միջակայքում կամ դրանց սահմաններից դուրս»¹⁰⁵: Ըստ որում մարզինալոգիայումը դիտվում է նորմատիվ երևույթ ցանկացած փոխակերպվող հասարակության մեջ¹⁰⁶: Այն նույնիսկ կարելի է դիտել որպես ցանկացած զարգացման գործընթացի բաղկացուցիչ մաս (ասեմբլ, տարիքային զարգացման մեջ, անցումային շրջաններում):

Սոցիոլոգիայում առանձնացվում է սոցիալական խմբի մարզինալացման երեք ոլորտ.

1. Տնտեսական - բնութագրվում է տնտեսական ակտիվության դեպրիվացիայով:
2. Զաղաքական - հետազոտվածություն քաղաքական ակտիվությունից:
3. Սոցիալական - հասարակական դիրքի կորուստ, ապադասակարգայնություն, ստիգմատիզացիա¹⁰⁷:

Ն. Հակոբյանն ու Վ. Սարգսյանն առանձնացնում են անցումային հասակալության մեջ մարզինալացման գործընթացի հետևյալ փուլերը.

¹⁰⁴ Հակոբյան Ն. Մարզինալոգիայի ուսումնասիրման սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունը. Հոգեբանությունը և կյանքը, 1-2, 2004, Попова И.П. Маргинальность. Социологический анализ: Учебное пособие. - М.: Союз, 1996, Прибыткова И. Мы не маргиналы, маргиналы не мы? // Философская и социологическая мысль. Украинский научно-теоретический журнал. 1995. № 11-12. Маргинальность в современной России. М.: 2000 և որիչներ:

¹⁰⁵ Հակոբյան Ն. Մարզինալոգիայի ուսումնասիրման սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունը. Հոգեբանությունը և կյանքը, 1-2, 2004, էջ 77:

¹⁰⁶ Горбач А. Н. Маргинализм как социокультурный феномен / Знание, Культура, Власть: Проблемы философского осмысления. - Харьков: ХГУ, 1993, 107

¹⁰⁷ Raban H. Marginalisierung und Wohlfahrtsstaat — von der theorie zur Praxis // Marginalisierung im Sozialstaat. Beitr. aus Grossbritannien u. der Bundesrep. / Autorengruppe: Blahusch F., Gekeler G., Mitchell M. et al. Marburg: Verl. Arbeiterbewegung u. Gesellschaftswiss., 1986. S. 9.

1. Զարգացման նոր միտումները ծագում են հին գերիշխանության պայմաններում: Այս շրջանում մերժվում է հինը, անվերապահ արժեքը կամ են հին կարգերը, հարաբերությունները, գաղափարախոսությունը:

2. Այս փուլը բնութագրվում է հին ու նորի պայքարով, ինչի հետևանքով առաջ է գալիս անկայունության իրադրություն, սոցիալական ցնցումները հաջորդում են իրար: Գերիշխում են ավակառուցողական տրամադրությունները, հասարակությունը հայտնվում է ծայրահեղ ֆրոստրացվածության մեջ: Այս շրջանում մարզինալացումը հասնում է իր գագաթնակետին:

3. Այս փուլում զարգացման նոր միտումները դառնում են գերիշխող, նոր կարգերը, հարաբերությունները, գաղափարախոսությունը անընդելիորեն հաղթանակ են տանում, սակայն հինը դեռևս շարունակվում է գոյատևել: Այս շրջանում սկիզբ է առնում ապամարզինալացման գործընթացը¹⁰⁸:

Մարզինալության աստիճանի հիմնախնդրին անդրադառնել է Բ. Մանչինին: Ըստ հեղինակի մարզինալացման մակարդակը պայմանավորված է այն բանով, թե սոցիալական իրավիճակը, որի մեջ հայտնվել է մարդը ինչ տեղ է գրավում նրա կյանքում: Հեղինակն առանձնացնում է մարզինալացման մակարդակի որոշման հետևյալ չափանիշները:

1. Իրավիճակի փոփոխականությունը- որքան ավելի կայուն է մարզինալության առաջ բերող իրավիճակը այնքան ավելի բարձր է մարզինալությունը:
2. Որքան ավելի մեծ է կենտրոնական մարզինալ իրավիճակի և անձի նույնականության տարբերությունը, այնքան ավելի ցածր է հարմարումը:
3. Որքան ավելի նկատելի է անձի օրյակնիվ, ուրիշների համար տեսանելի մարզինալության դրսևորումը, այնքան ավելի ցածր է հարմարումը:
4. Որքան ավելի մեծ է մշակութային կոնֆլիկտը, այնքան ավելի բարձր է մարզինալացումը:

5. Որքան ավելի մեծ է այն քաղաքական և սոցիալական սուբյեկտ հանդիսացող խմբերի բախումը, որոնց միջև հայտնվել է անձը, այնքան ավելի դժվար է հարմարումը:

6. Որքան ավելի մեծ է անձին խմբում ընդունելու խոչընդոտը, այնքան ավելի դժվար է հարմարումը:

7. Եթե հավասարաբար է մարդու նույնականության մակարդակը միաժամանակ երկու խմբերի հետ (երկակի նույնականություն), որոնց միջև մա գտն-

¹⁰⁸ Հակոբյան Ն., Սարգսյան Վ. Արժեքային համակարգի այլափոխումները փոխակերպվող հասարակությունում, Հոգեբանությունը և կյանքը, 1-2, 2006, էջ 5-6:

վում է, այնքան ավելի ղժվար է հարմարումը:

8. Որքան ավելի պարտադրված է մարզինալությունը, այսինքն ազատ ընտրությամբ չէ պայմանավորված, այնքան ավելի ղժվար է հարմարումը¹⁰⁹:

Աճծի մակարդակում մարզինալության հոգեբանական դրսևումը նկարագրվել է մի շարք հեղինակների կողմից: Այսպես, ըստ Տ. Շիրոտանիի մարզինալ անձին բնորոշ են կասկածները սեփական անձի արժեքի մեջ, մերժված լինելու տագնապները, անորոշությունը ընկերների հետ հարաբերություններում, հիվանդագին ամաչկոտություն, չափից դուրս երազկոտությունը, միայնակությունը, համոզվածությունը, որ մարդիկ իր հետ անարդար են վարվում, ապագայի նկատմամբ տագնապներն ու անորոշությունը և այլն¹¹⁰: Սեկ այլ հեղինակ՝ Է. Սթոունը փաստը ներկայացնում է հետևյալ բնութագրերը՝ անկազմակերպ լինելը, անհաջողակության զգացողությունը, տագնապալիությունը, լարվածությունը, մեկուսացածությունը և օտարվածությունը, անմասնակից լինելը, ճնշվածությունը, հիասթափվածությունը և հուսահատությունը, անիմաստության զգացողությունը, նսակենտրոնությունը և ագրեսիվությունը¹¹¹:

Մարզինալ անձի դրական կողմերին է անդրադառնում մարզինալության կոնցեպցիայի հիմնադիր Ռոբերտ Փարքը: Մարզինալության վիճակը, ըստ հեղինակի, հանգեցնում է մտահորիզոնի ընդլայնմանը, ինտելեկտի զարգացմանը, ավելի ինքնուրույն ու ուսցիտնալ տեսակետների ձևավորմանը, մարզինալ անձը, ըստ Փարքի, ավելի քաղաքակիրք էակ է¹¹²:

Պետք է տեսլ, իհարկե, որ վերոհիշյալ հեղինակներն իրենց հետազոտություններն իրականացրել են մշակութային մարզինալության ոլորտում, հիմնականում գաղթականների աղբյուրային: Բնականաբար մարզինալության իրավիճակում հայտնվում են ոչ միայն գաղթականները, հասարակական փոխակերպումները նույնպես լավ հող են մարզինալ անձանու ու խմբերի ձևավորման

համար¹¹³: Ըստ ամերիկացի գիտնական Է. Հյուիզի «Մարզինալությունը... կարող է ի հայտ գալ ամենուր, ուր տեղի են ունենում բավականաչափ սոցիալական փոփոխություններ, որոնց արդյունքում հայտնվում են անորոշ սոցիալական նույնակետային ունեցող մարդիկ...»¹¹⁴:

Այսպես, Ե. Մտարիկովը քննելով հետխորհրդային Ռուսաստանի սոցիալական իրավիճակը, այն գնահատում է որպես մարզինալ՝ պայմանավորված սոցիալական կառուցվածքի անորոշությամբ¹¹⁵: Ըստ հեղինակի, հենց այս մարզինալությամբ են պայմանավորված Ռուսաստանում ընթացող հիմնական սոցիալական գործընթացները:

Փոխակերպվող հասարակության մեջ որպես մարզինալության ձևավորման կարևոր հանգամանք է ճշվում սոցիալական շարժումության (մոբիլության) բարձր մակարդակը: Մ. Բուրուզցկայան սոցիալական շարժումությունը բնութագրում է որպես մարդկանց տեղաշարժը սոցիալական մի դիրքից մեկ ուրիշի¹¹⁶: Դրա հետևանքով փոփոխություններ են տեղի ունենում մարդու դերային համակարգում, նույնականության մեջ, արժեքային ոլորտում, միջամտման ինտարբերությունների մեջ: Հենց այդ փոփոխությունների շնորհիվ էլ մարդը դառնում է մարզինալ: Փոխակերպվող հասարակության մեջ այսպես կոչված ստատուսային տեղաշարժերը ահռելի մասշտաբներ են ձևեր բերում՝ սոցիալական ամբողջ շերտեր, խավեր, մարդկանց խմբեր փոխում են իրենց դիրքերը՝ ասենք, մեզանում գիտնականների մի ստվար զանգված վերածվեց քաղաքական գործիչների, քիզնեսմենների, գործազուրկությունը դիրքային ճշմանակալի փոփոխություններն առաջ բերեց մտավորականության, բանգին դասակարգի շրջանում, գյուղում սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանները գյուղացիներին ստիպում էին լքել գյուղը, տեղափոխվել քաղաք ու գրադվել, ասենք, առևտրական գործունեությամբ: Եվ այս ամենը մասսայական բնույթ էր կրում, արդյունքում հասարակության մարզինալացումն էլ հանընդհանուր բնույթ սկ-

¹⁰⁹ Mancini B.J. No owner of soil: The concept of marginality revisited on its sixtieth birthday // Intern. rev. of mod. sociology. New Delhi, 1988. Vol 18, № 2.

¹¹⁰ Шабутани Т. Социальная психология. М., 1969. С. 475.

¹¹¹ Յիւ քւո' Փեօֆանօւ Կ.Ա. Социальная маргинальность: характеристика основных концепций и подходов в современной социологии. (Обзор) // Общественные науки за рубежом, РЖ серия 11 Социология. М., 1992, № 2. С. 70-83.

¹¹² Յիւ քւո' Բանկօւսկայա Տ.Փ. Роберт Парк // Современная американская социология / Под ред. В. И. Добренкова. М., 1994. с. 11.

¹¹³ Навджавонов Н.О. Проблема маргинальной личности: постановка задачи и определение подходов // Социальная философия в конце XX века. Деп. рук. М., 1991. с. 149.

¹¹⁴ Hughes E.C. Social change and status protest: An essay on the marginal man // Phylon-Atlanta, 1945. Vol. 10, N 1, p. 63.

¹¹⁵ Стариков Е. Социальная структура переходного общества (опыт инвентаризации) // Полмс. 1994. № 4.

¹¹⁶ Бурулуцкая М.Г. Маргинальность и социальная мобильность // Маргинальность в современной России. 73-83. с. 75.

սեզ կրել: Մարդիկ ստիպված էին յուրացնել իրենց համար միանգամայն նոր, հաճախ նաև օտար սոցիալական դերեր, գործունեության ձևեր, կենսագործունեության սկզբունքներ, արժեքներ: Անշուշտ դա ստեղծագործական գործընթաց է¹¹⁷, սակայն մյուս կողմից հասարակության մեջ լուրջ դժվարություններ ու խնդիրներ հարուցող հանգամանք է: Շտիրպակետիզմ գործունեության ավյալ ոլորտի «խաղի կանոններին», սկզբունքներին, նորմերին ու արժեքներին, ամբողջական գործունեության մեջ սովորելով, մարդիկ բազում, հաճախ ճակատագրական սխալներ էին բույլ տալիս: Ասենք, երբևէ կազմակերպական աշխատանքով չբարդված, այդ ոլորտում գյուղական ընդունակություններով մեկը, հայտնվում էր բարձր պաշտոնի՝ ավերելով թե տվյալ ոլորտը և նտարարձ հարվածի շնորհիվ նաև սեփական անձը (ինքնագնահատականի, ինքնահարգանքի անկում, բարոյական դեգրադացիա և այլն): Հոգեբանական առուժով մեման իրավիճակում հայտնված մարդը կարող է հայտնվել յուրահատուկ էրզիստենցիայ, հաճախ չգիտակցվող ճգնաժամի մեջ ու չնայած արտաքին բարեհարմար տպավորությանը, ներհոգեկան ոլորտում կարելի է ականատես լինել լուրջ ինքնախնդիրների: Հոգեբանական խորհրդատվության շրջանակներում մենք հաճախ էինք բախվում հենց մարզիկալության հետևանքով հոգեկան լուրջ պրոբլեմների առաջ կանգնած մարդկանց: Եթե փորձենք ընդհանրացնել այդ փորձը, ապա հոգեբանի կարիքնետում հայտնված «մարզիմալից» կարելի է տալ հետևյալ բնութագրերը.

1. Հուզական ոլորտում բարձր տագնապալարություն, դեպրեսիվ վիճակ, որոնք սուրյեկաիֆորեն ընկալվում են որպես անընդհատ լարվածություն, հոգեհամարյուն, անտրամադիր վիճակ ու անտարբերություն:
2. Կոգնիտիվ մակարդակում՝ կյանքի անիմաստության զգացում, պեթիմիսական մտածելակերպ:
3. Բարոյական ոլորտում հաճախ կարելի է բացահայտել պարզուրջ չգիտակցվող մտքի զգացում:
4. Կարբային ոլորտում հաճախ կարելի է բացահայտել դեստրուկտիվ միտումներ, ասենք ակտիվադոլության ձևով:
5. Միջանձնային հարաբերությունների ոլորտում բարձր է կոնֆլիկտայնությունը:
6. Ես համակարգում ինքնագնահատականի անկում, երբեմն բույլ արտահայտված դեպրեսոնալիզացիոն վիճակներ (կարծես այս ամենն ինձ էլ վերա-

¹¹⁷ Նոյն տեղում:

երկրում, ես ինձ չեմ ճանաչում), երկատվածության զգացողություն:

Վերջին կետում ներկայացված վիճակն այսպես կոչված սոցիալական մույունակամության խախտման արդյունք է: Սոցիալական մույունակամության կոնցեպցիան նախորդ դարի 70-ականների սկզբներին մշակվել է Հ. Ֆաշլիևի և Ջ. Թրերների կողմից¹¹⁸: Ջ. Թրերները տալիս է «սոցիալական մույունակամություն» հասկացության հետևյալ սահմանումը. «Սոցիալական մույունակամությունը ուղղակի սոցիալական խմբի պատկանելու անհատական գիտելիք է, որն ունի հուզական և գնահատողական նշանակություն...»¹¹⁹: Սոցիալական մույունակամությունն արդյունք է սոցիալական կատեգորիզացիայի, որը մարդուն շրջապատող հասարակական միջավայրը համակարգելու միջոց է¹²⁰: Սոցիալական պայմանավորված է հասարակության մեջ առկա գնահատականներով¹²¹: Այն կարող է լինել նաև անորոշ, մարդը կարող է մույունակամության յուրահատուկ շփոթ ապրել, կարող է ի հայտ գալ մույունակամության կոնֆլիկտ¹²², մույունակամության մեջ¹²³: Վերջին իրողություններն էլ հենց ընդոջ են փոխակերպվող հասարակությանը: Սոցիալական մույունակամության անորոշությունն ի հայտ է գալիս, երբ մարդը հայտնվելով մարզիկալ իրավիճակում գործառույն է միաժամանակ իր քանի սոցիալական խմբերում ու դժվարանում է մույունացնել իրեն որանցից որևէ մեկի հետ կամ հասարակական տեղաշարժերի հետևանքով անձը կորցնում է նախկին սոցիալական մույունակամությունները, իսկ մորեքը դեռևս չեն ձևավորվել: Նման իրավիճակում մարդը կարծես չգիտի իր տեղը հասարակության մեջ: Գրականության մեջ ավելի հաճախ օգտագործվում է «սոցիալական մույունակամության ճգնաժամ» հասկացությունը:

¹¹⁸ Tajfel H. Social identity & intergroup relations. Cambridge, Paris, 1982, Turner J. Social categorization and the self-concept: a social cognitive theory of group behaviour // Advances in Group Processes / Ed. E. Lawler. 1985. V. 2. p. 77—121.

¹¹⁹ Turner J. Social categorization and the self-concept: a social cognitive theory of group behaviour // Advances in Group Processes / Ed. E. Lawler. 1985. V. 2. p. 77.

¹²⁰ Նոյն տեղում:

¹²¹ Areev B.C. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. - М.: МГУ, 1990.

¹²² Proudford K. L., Smith K.K. Group Membership Salience and the Movement of Conflict: Reconceptualizing the Interaction Among Race, Gender and Hierarchy // Group and Organizational Management 28, no. 1, 2003, pp. 18-44.

¹²³ Павленко В.Н. Разнородности кризиса социальной идентичности в Украине. Этическая психология и общество. М.: Старый Сад, 1997. с. 88—97.

Ն.Մ. Լեբեդևան, ճգնաժամը բացատրում է ճակխեմ սոցիալական նույնականությունների իմաստագրվածման և նորերի փնտրությունը: Հեղինակը շեշտը դնում է ճգնաժամի էրգատենցիալ կողմի վրա, ինչ-որ տեղ այն դիտելով որպես իմաստի ճգնաժամ¹²⁴: Նման մոտեցումն անշուշտ արդարացված է, իմաստի ճգնաժամը կարող է ի հայտ գալ ամենատարբեր պատճառներով ու հատկապես արժեքային համակարգի ցնցումներով¹²⁵: Մեր այսօրվա հասարակության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել մարդկանց, ովքեր անցյալում մկիրված էին որոշակի գործունեության, ասե՛ք արվեստի, գիտության, իմաստավորում էին սեփական գոյությունն այդ գործունեությանը՝ գնահատելով այն որպես առաջնային արժեք, սակայն սոցիալական պայմանները, նոր արժեքների հայտնվելը արժեքերի վայր գործունեությունը, ստիպել են մարդուն հայտնվել իր համար միանգամայն նոր և օտար գործունեության մեջ: Նման մարդիկ, նույնիսկ եթե սոցիալական բարեկեցության ու դիրքի են հասնում նոր ոլորտում, այնուամենայնիվ էրգատենցիալ վակուումի մեջ են հայտնվում, քանի որ իրենց էությունը չեն համարում այն ինչով զբաղվում են, իրականում չեն ընդունում նոր արժեքները, չեն նույնացնում իրենց նոր սոցիալական դերերի հետ և, հաճախ քողարկված, անիմաստության զգացում են ունենում՝ հայտնվելով դեպրեսիվ, տագնապային վիճակներում, դեստրուկտիվ վարք դրսևորելով: Սոցիալական նույնականության կոնֆլիկտ հասկացությունը հարաբերականորեն նոր է և հանդիպում է առավելապես արևմտյան գրականության մեջ: Այս հասկացությանը, սովորաբար նկատի են ունենում ոչ թե ներանձնային, այլ խնրային նույնականությունների բախումը¹²⁶: Խոսքը միևնույն միջավայրում գործառու տարբեր, իրար հակադիր սոցիալական նույնականություն ունեցող անձանց ու խմբերի նույնականությունների բախման մասին է, ասե՛ք, քրիստոնյա-մահմանդական:

Վերջում անդրադառնանք նաև այսպես կոչված դեմարգինալիզացիայի խնդրին¹²⁷: Այն տեղի է ունենում հասարակության կայունացման հետ միա-

¹²⁴ Лебедева Н.М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоощущения к поискам смысла // Психологический журнал, 1999. Том 20, 3, с. 48-58.

¹²⁵ Франк В. Человек в поисках смысла. М., Прогресс, 1990.

¹²⁶ Dalton M. A. Social identity conflict. http://www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-9716765_ITM.BatchelorD.IdentityConflicts.html?http://www.beyondtractability.org/user_guides/identity_conflicts/?nid=5306#essays_conflicts.

¹²⁷ Атоян А.И. Социальная маргинализация. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза // Политические исследования, 1993. № 6.

ժամանակ: Պետք է ասել, իհարկե, որ դեռևս հստակ ըմբռնում չկա այս հասկացության և երևույթի բնութագրման հարցում: Ասե՛ք, Ա.Բոլյանը այն ներկայացնում է որպես «...հասարակական կապերի բոլոր տեսակների վերականգնմանն ուղղված միտումների և միջոցառումների ամբողջությունը, որը ...կայունացնում է հասարակական ամբողջը»¹²⁸: Այլ աղբյուրներում մենք ընդհանրապես չկարողացանք այս հասկացության որևէ սահմանում կամ մեկնաբանություն գտնել: Ըստ մեզ, ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական առումներով մարգինալ վիճակի հարթահարման, այսինքն դեմարգինալիզացիայի հիմնահարցը չափազանց կարևոր է և արժանի մանրագին հետազոտությունների: Մասնավորապես անհրաժեշտ է հետազոտել դեմարգինալիզացիան ամօժ ու խմբի մակարդակներում, այդ գործընթացի կառավարման խնդիրները՝ սոցիալական, օրենսդրական, բժշկական ու հոգեբանական դիրքերից: Փորձենք կոնկրետ օրինակով հստակեցնել ասվածը: Այսօր, մեզանում, ինչպես հայտնի է, որոշակի ծրագրերով սոցիալական և, մասամբ հոգեբանական ու բժշկական բնույթի աշխատանքներ են իրականացվում բուժակտիվությունների հետ: Ըստ էության այդ աշխատանքների վերջնական նպատակը դեմարգինալիզացիան է, ինչը սակայն հստակորեն չի գիտակցվում և նպատակաուղղված չի իրականացվում հենց միայն այն պատճառով, որ այդ հիմնախնդիրը ուրվագծված չէ, մշակված չեն այն կոնկրետ քայլերը, որոնք անմիջականորեն կհանգեցնեն խնդրի լուծմանը:

2.7. ՄԱՆԱՏՎԱԾ ՍՈՑԻՈՒՄ. ՀԱՍԱՐԱՎԱԿԱՆ ԳԻՏԱՎՑՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՈՒ ՎԻՃԱԿՆԵՐԸ

Ամենևին չի կարելի ասել, թե այս հասարակությունն այսօր համախմբված է: Մի քանի չափազանց կարևոր հիմնախնդիրների շուրջ կա՝ ընդհանուր ըմբռնում: Դարարալի անկախության հանգուցախնդիրը գրանցից մեկն է: Հայ հասարակության քաղաքական մեծամասնությունը լիովին համոզված է, որ Դարարալը պետք է անապանան անկախ լինի Ադրբեյջանից: Արդյո՞ք այն կլինի Հայաստանի կազմում, թե՞ կլինի անկախ, ինքնուրույն պետություն, որպիսին փաստացի համընդհանուր է արդեն տարբար տարբեր ավելի՞՝ այլ հարց է: Բայց Արցախի անկախության շուրջ համախմբված են բոլոր սոցիալական խավերի ու խմբերի կարծիքները:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 32:

Հասարակական կարծիքի երկրորդ կիսկետը ցեղասպանության հիմնախնդիրն է: Դրա վերաբերյալ նույնպես՝ առանց քաջատրեյան, գոյություն ունի հասարակության բոլոր շերտերի միանգամայն հստակ, միասնական կարծիքը: Ընդամենի հավելենք, որ հայկական սփյուռքը ևս այդ հարցերի վերաբերյալ նույնպես միանգամայն նույն կարծիքին է: Կարելի է ասել, որ պատմական ինքնագիտակցության այս երկու հենասյուները համախմբում են ողջ հայությանը, մարմնավորում են հայ ազգային ինքնագիտակցության հիմքերը: Որոշակի իմաստով այսպիսի համախմբվածությունից է հենց սկսվում հայերի ազգային ինքնամոյսականացումը:

Համախմբող գիտակցության երրորդ հենասյունը երբեմնի մեծ ժողովրդի, մեծ մշակույթի, հարուստ անցյալի պատմամշակութային հարացույցն է:

Իմաստային առանցքը քրիստոնեական ժողովրդի կերպարն է, որ առաջինն է քրիստոնեությունն ընդունելը որպես պետական կրոն: Հայկական հոգեկերպվածքի ընկալվող կերպարն ամփոփված է քաղաճաղաք քրիստոնեական ժողովրդի պատմական ճակատագրի մեջ, որն ապրել է եղեն՝ անցյալ դարի սկզբում, մեծ քերել պետական անկախությունն ու կոլովել ետ է նվաճել անկախությունն արցախահայերի համար՝ նույն դարի վերջին:

Սակայն մի ամբողջ շարք այլ, ոչ պակաս կարևոր հարցերի վերաբերյալ ժամանակակից հայերի կարծիքները կտրուկ բաժանվում են: Այդ թվում և այնպիսի հարցերում, որոնք, թվում է, ենթակա էլ չեն քննարկման: Օրինակ՝ լեզվի, ուղղագրության, եկեղեցու հարցերը բուն վեճերի առարկա են դարձել սփյուռքի և Հայաստանի գիտնականների միջև: Բուն Հայաստանում հասարակական գիտակցությունն այսօր երկատված է մի ամբողջ շարք բախտորջ հիմնայնողիների վերաբերյալ իր դիրքորոշմամբ: Հասարակական գիտակցության մեծն երկատվածության պատճառները թարգմանված են բուն Հայաստանի պատմական և աշխարհաբաղաբալական դիրքի մեջ: Հայաստանի սահմանամերձ դիրքը Եվրոպայի և Ասիայի միջև, Արևմուտքի և Արևելքի մշակույթների միջև, քրիստոնեական և մուսուլմանական աշխարհների միջև, Հարավի և Հյուսիսի միջև:

Հասարակական գիտակցության երկատվում անցնում է որոշակի երկնյուղ շարքով, որն ընդգրկում է երկրի և ժողովրդի ոչ վաղ անցյալի, ներկայի և հնարավոր ապագայի գնահատականի նկատմամբ վերաբերմունքի հիմնայնողիներն լայն շրջանակը: Մինչ վերջին ժամանակներս բնակչության մի զգալի մասը (60 %) այն հարցին, թե ե՞րբ են իրենք ավելի լավ ապրել խորհրդային շրջանում, քե՞ն հիմա, պատասխանում էր՝ «խորհրդային ժամանակաշրջանում»: Եվ միայն 2000-2002 թթ. հարցումներում է, որ անցյալի նկատմամբ կարտախտ ավարողների թիվը կր-

ճառվել է մինչև 42 %: Բնակչության մուտավորապես նույն մասը (30 %) այն կարծիքին է, որ այսօր, այնուամենայնիվ, ավելի լավ է, քան երկը: Մնացյալ 28 %-ը ատանճնակի տարբերություն չեն տեսնում անցյալի և ներկայի միջև:

Այսպիսով, բնակչության երկու մեծ խմբեր փաստորեն տալիս են ուղղակիորեն հակադիր գնահատականներ՝ իրենց անցյալին և երկրի անցյալին: Դա կապված է նրանց անցյալի դրական դիրքորոշումների, արժեքային կողմնորոշումների տարբերության հետ: Ըստ էության, դրանք տարբեր կենսական ռազմավարություններ և տարբեր ճակատագրեր են: Իհարկե, կարելի է տեսնել սերնդային կարվածք՝ անցյալի այսպիսի երկնյուղ գնահատականում: Կարտախտ ասրում են և ավելի հաճախ անցյալի դրական գնահատական են տալիս ավագ սերնդի ներկայացուցիչները: Մարդիկ, որոնց կյանքը՝ երիտասարդությունն ու հասուն տարիներն անցել են խորհրդային վարչակարգի պայմաններում: Նրանց կարտաբաղձությունը կրում է, հնարավոր է ոչ այնքան զարգացիտական, որքան հոգեբանական խորասպա անճնական բնույթ: Դրանով սահմանված, չպետք է մտահալ, որ այդ լիակեն ավախովիվ մարդկանց մեծ մասը սոցիալական տրանսֆորմացիայի պայմաններում հայտնվեց աղքատության եզրին: Այդ իսկ պատճառով նրանց գնահատականներում գերակշռում է նաև տմեսական փաստարկումը:

Այդուամենայնիվ մնան սոցիալ-տարիքային տարակաբնույթում չի ծնում սերունդների կոնֆլիկտ՝ հասարակությունում: «Հայրերի սերնդի» և «տղիների սերնդի» միջև չի նկատվում սուր կոնֆլիկտ, թեև դրա բոլոր հիմքերը կան: Հասարակական գիտակցության երկատման գիծն անցնում է «տալերի սերնդի» և «տղիների սերնդի» միջով, սակայն այն վեճի առարկա չէ: Ըստ փոխհամաձայնությանը երկու կողմերի էլ չեն մեղադրում միմյանց՝ ստեղծված իրադրության մեջ, այլ, ավելի շուտ, ընդունում են՝ որպես «բաղաբալական մեծ գործիչ-դեմոկրատների» կողմից իրենց վզին փաթաթված պարտադրանք: Երիտասարդություն չի մեղադրվում քրտառաջության, մարմնավաճառության տարածման, ծրիակերության ու անբանության և սոցիալական այլ արատներում: Ավելի շուտ, «հայրեր» կարեկցում են երիտասարդներին՝ նրանց դիտելով որպես հաստատված նոր սոցիալական կարգերի գոհեր:

Ըստ էության, դա արժեքային կոնֆլիկտ է, որի կողմերը ներկայացված են երկրի երիտասարդ և մեծահասակ սերնդի քաղաքացիների գերակշիռ խմբերով: Սակայն այս բախումը սերունդների կոնֆլիկտի էությունը չէ: Դա անցումային շրջանի կոնֆլիկտ է: Արդի հասարակության մի մասը սրատկանում է նախկին փորձաքիսիին, իսկ նրա մյուս մասը ջանում է հարմարվել նոր պայմաններին: Ընդ որում թե չհարմարված, քե՛ն հարմարված մասերում առկա են տարբեր սերունդների ներկա-

յացուցիչներ՝ տարբեր տարիքի և գանձազան սոցիալական շերտերի մարդիկ: Հասարակական գիտակցություն երկատվածությունը, որ առնչվում է երկրի անցյալի և ներկայի տարբեր գնահատականներին, շոշափում է սերունդների շահերը, քայքայվերարկում է հիմնականում անցումային շրջանի կոնֆլիկտների և դիմակայությունների խմբին: Կանգնում երկատվածության աստղագծման պատճառները բարձրակազմի անցումի րուն տրանսֆորմացիոն բնույթի մեջ: Այդ իսկ պատճառով վերոնշյալ երկատվածությունը հարկ է դասել տրանսֆորմացիոն կոնֆլիկտների, հակասությունների և դիմակայությունների, այլ ոչ թե սերնդային կոնֆլիկտների խմբին:

1991/92 թթ. խիստ ձմռան շրջանում սկսված միջազգային լայն ակտիվ բաժանենց հասարակությունը երկու մասի. նրանց, ովքեր մեկնել են կամ մտադրվել են մեկնել, և նրանց, ովքեր չեն պատրաստվում լքելու երկիրը: Մեկնողներն ավելի քիչ էին, սակայն պոտենցիալ միգրացիան, սոցիոլոգիական հարցումների տվյալներով, շատ բարձր էր: Մեկնողների մեջ կային տարբեր սոցիալական խավերի, տարբեր տարիքի և նյութական տարբեր ապահովվածության տեր մարդիկ, ինչպես բաղաճրների, այնպես էլ շրջանների և գյուղերի բնակիչներ: Ըստները հարկադրված էին մեկնել կյանքի անտանելի պայմանների, պատերազմի, շրջափակման, գործազրկության պատճառով: Հետևում էին ղետանիքներով կամ առանց ղետանիքի:

Սկզբնապես մեծամասնությունը մեկնում էր միայն որոշակի ժամանակով՝ դաժան ձմեռն անցկացնելու և հա վերադառնալու մտադրությամբ: Այն ժամանակ դեռ ոչ բոլորը գիտեին, որ «դաժան ձմեռը» կերկարանձգվի երկար տարիներ: Արդեն հետո՝ մի քանի տարի անց, արտագաղթածները սկսեցին վաճառել Հայաստանում բողած տները, բնակարանները, ամատանոցները ու մյուս գույքը: Գործակալները՝ հարցվողների 70 %-ը կցանկանային մեկնել, եթե այն ժամանակ՝ 1993 թ., նրանց ընձեռնվեր այդպիսի հնարավորություն: Շիշտ է, պոտենցիալ միգրացիան երբեք չի համընկնում իրականի հետ, բեև պատկերացում է տալիս երևույթի բարձրված մնաչտարների մասին: Պատրաստ էին երկիրը լքել մինչև 30 տարեկան երիտասարդության 80 %-ը և ավագ սերնդի ներկայացուցիչների (45-60 տարեկան և բարձր) 60 %-ը: Բայց նեծամասնությունը ծրագրում էր միայն մեկ ձմեռ անցկացնել Հայաստանի ամիճաններից դուրս: Հանրապետությունը ընդմիջու բողծելու մտադրություն ունեցողների թվաքանակը չէր գերազանցում 14 %-ը¹²⁹։

Երկրից հեռանալու ձգտումը առավել արտահայտվում էր բնակչության կրթված մասի և կանանց մոտ: Ուշագրավ է, որ վերջիններս տղամարդկանցից ավելի

չառ էին կողմնորոշված ժամանակավոր մեկնման՝ դժվար ժամանակաշրջանը վերադրելու և վերադառնալու համար: Բոլորից քիչ ցանկանում էին դուրս մեկնել յուրակատուները, բանվորներն ու կուսակերատորները:

Ոչինչ այդքան չի վկայում ստեղծված իրադրության անկանելիության ու հուսահատության խորության մասին, որքան մեծահասակների համաձայնությունը՝ երեխաների մեկնմանը: Չէ՞ որ նրանց բաժանումը ղետանիքից, հարազատ տանից, ծայրահեղ ու արտակարգ իրադարձություն է: Եթե հայը գիտակցաբար գնում է դրան (63,9 % ծնողներ ցանկանում էին, որ իրենց երեխաները տեղափոխվեն մշտական բնակության արտասահմանում, քանի որ «ողջ Հայաստանը դա աղետի գոտի է»), ապա նշանակում է, որ մա չի տեսնում իր երեխաների համար կյանքից լավ ազակաց: Մարդկանց մտքում և սրտում ու հասարակական գիտակցության մեջ բաժանման տեսական գիծն անցնում է հայրենասիրության և աշխարհաքաղաքացիության հայեցակարգերի միջև: «Հայրենասերները» պաշտպանում էին այն տեսակետը, համաձայն որի, հայրենիքը չի կարելի լքել ոչ մի պարագայում, նույնիսկ երեկանց անտանելի ծանր է դատում, որովհետև հենց նման շրջանում է իրենիցը պզուր իր քաղաքացիների ֆջակցության կարիքը: Լրել հայրենիքը նրա համար ծանր տարիներին՝ գնահատվում էր գրեթե որպես ազգային դավաճանություն:

Ազգային-հայրենասիրական տրամադրությունները մարդկանց մեջ ամբարձնում էին այն համոզմունքը, որ իրենք ճիշտ են վարվում երկրում մնալով՝ շրդենցի հայրենիքը պատերազմի և շրջափակման ծանր տարիներին: Իհարկե, արմատական ազգային-հայրենասիրական գաղափարախոսության կողմնորոշ իրականում շատ չէին: Մեծամասնությունն ամենկի չէր դատապարտում հեռացողներին, որովհետև երբեմնումով էր մտնեմում նրանց մտահայտությունների կամ ինքն ի մտահոյր էր ընդհանրին ուղարկել արտասահման՝ ազգայնների մոտ: Կոչու կշտամբանի խոսքեր այն ժամանակ հասարակությունում հավաղեղայ էին հեշում և ոչ բողծել էին դրանց հետ համաձայն: Հասարակական կարծիքը խստորեն չէր դատապարտում նրանց, ովքեր մեկնում էին. այդուհանդերձ, կամ բույլ հայեճասիրության կամ դրա բացակայության մեղադրանքները մնում էին օդում կալված: Պատահական չէ, որ տարիներ անց, երբ միգրանտներից ոմանք սկսեցին վերադառնալ հայրենիք, հասարակությունը գուտակ և գզուշավոր էր վերաբերվում նրանց:

Միճդեռ մեկնողների համար տեսական-արդարացուցիչ հիմք էր ծառայում հայկական հոգեկերտվածքին պատմականորեն քնորոշ աշխարհաքաղաքացիական դրույթը՝ «Ուրտեղ հաց, այնտեղ էլ կաց»: Հայրերամշակներ շարունակ հայ առևտրականները շրջել են աշխարհով մեկ և հաճախ մնացել ապրելու անդրծովյան երկրներում: Զբաղվելով առևտրով և գործարարությամբ՝ նրանք աչքի էին ընկել-

¹²⁹ Погосян Г. А. Судьба армянина в Армении. — Социологические исследования, М., 1994, N 10, с. 153.

նում մեծ շարժումակույրյամբ, լեզուների իմացությանը և նոր պայմաններում լավ հարմարվելու ունակությանը: Հայերը, որպես կանոն, դառնում էին այդ երկրների օրինավոր քաղաքացիներ և հեշտությամբ ընդհանուր լեզու գտնում տեղի բնակիչների հետ: Սակայն հայերի աշխարհաքաղաքացիությունը երբեք չի խաճճվել օտարախոսության մեջ պահպանելու իրենց լեզուն, մշակույթը, դավանանքը և ազգային օտարաստությունը: Տարօրինակ կերպով աշխարհաքաղաքացիությունը հաշտ ու խաղաղ գոյակցում էր նրանց ազգային ինքնագիտակցության հետ: Հենց դրանում է բարձրված «հայրենասերների» և «վտանգվողների» ճամբարների միջև խիստ առճակատման քայակայության պատասխանը:

Հայկական «աշխարհաքաղաքացիության» պատճառների արմատները ձգվում են ամհատապաշտության հոգեբանության խորքերը: Հայկական հոգեկերտվածքին միշտ ներհատուկ է եղել խոր ամհատապաշտությունը: Այն մեր հոգեկերտվածքի հիմնարար սկզբունքներից ու տարրերի առանձնահատկություններից մեկն է: Սոցիալական հարաբերությունների տրամախորձացման պայմաններում այն վերահենց գերաճհատապաշտության: Հենց գերաճհատապաշտությունն էր որոշում շատ-շատների հասարակական գիտակցությունն ու սոցիալական վարքը, ովքեր լքեցին երկիրը այն ժամը տարիներին:

Բնակչության վերաբերմունքը անցկացվող տնտեսական քարեփոխումների հանդեպ թույլ է տալիս բացահայտել տնտեսական արժեքների առանձնահատկություններն ու գոյություն ունեցող հակասությունները՝ տրոհված հասարակության տնտեսական պատկերացումներում: Ընկալական տնտեսության, մասնավոր սեփականության և տնտեսական քարեփոխումների ընթացքի նկատմամբ վերաբերմունքը դարձել է հասարակության տարբեր խավերի վճիռ գլխավոր պետական: Սկսած 1995-ից, Հայկական սոցիոլոգիական ասոցիացիայի կողմից հեղինակված ղեկավարությանը անցկացրած սոցիոլոգիական հետազոտությունները թույլ են տալիս՝ պատկերացում կազմել բնակչության տնտեսական արժեքների դիմափոխության մասին:

Գերակշռում է այն կարծիքը, համաձայն որի՝ տնտեսական քարեփոխումներն ընթանում են շատ դանդաղ, չեն բարելավում լայն զանգվածների կյանքը, այլ ստեղծում են բարենպաստ պայմաններ՝ փոքրաթիվ մարդկանց հարստացման համար: Հետաքրքիր է, որ բնակչության սույն մեկ խրոթոքն է այս կամ այն կերպ կողմ կամ աջակցում է քարեփոխումներին: Մեծ մասն առաջին չի տեսնում դրանցում իրավիճակի նորացման և քարելավման գրավակալը: Հարցվողների մեծամասնության կարծիքով, նախաբանիմասկական շրջանում ամձամբ իրենք և իրենց ընտանիքները այսօրվ են ավելի լավ, քան թե տնտեսության քարեփոխումներից հետո:

Այսպիսով, տնտեսական քարեփոխման ուղղությունն, ընդհանուր առմամբ, աջակցություն չի գտնում երկրի մեծահասակ և աշխատունակ բնակչության մեծամասնության կողմից: Դրանցից շատերը ետքաբերվողումսային շրջանում դարձել են գործազուրկներ և համարել են բնակչության ամենաչքավոր շերտերի շարքերը: Այդ իսկ պատճառով էլ իրենց դրության վատթարացումը նրանց անմիջականորեն կապում են քարեփոխումների հետ: Մեծահասակ բնակչության մեծամասնության աչքում հենց տնտեսության ազատակամացումն ու շուկայական հարաբերությունների ներմուծումն են հանգեցրել կենսապայմանների կտրուկ վատթարացմանը և կենսատակարդակի անկմանը: Այս երկու իրադարձությունները հասարակական գիտակցության մեջ ձեռք են բերել պատճառա-հետևանքային կախվածության քնույր:

Հասարակությունը դժգոհ է նաև տնտեսական քարեփոխումների տեմպերից: Մեր կողմից հարցման ենթարկված մարդկանց զգալի մասը (40-43 %) գտնում է, որ քարեփոխումներն են չափազանց դանդաղ: Այստեղ դրսևորվում են մարդկանց սպասումները՝ պետության կողմից անցկացվող քարեփոխումներից: Մարդկանց խոստատնում էին կյանքի քարելավում՝ վարչախրամայական և պլանային տնտեսությունը շուկայականի քարեփոխելու արդյունքում: Սակայն ժամանակն անցնում է, իսկ մարդիկ այդպես էլ չեն տեսնում կենսապայմանների քարելավում: Այստեղից էլ առաջանում է դժգոհությունը քարեփոխումների տեմպերից: Ենթադրվում է, որ դրանց արագացումը պետք է որ նպաստեր հասարակության կյանքի առավել արագ քարելավմանը:

Տնտեսական գիտակցության որոշ տարիմաստությունը, մեր կարծիքով, բացատրվում է հետևյալ նկատառումներով: Մարդկանց զգալի մասը տեսնում է, որ քարեփոխումներն ընթանում են ոչ ճիշտ հունով: Սակայն նրանցից շատերը, համակերպվելով քարեփոխումների անհրաժեշտության մտքի հետ, ցանկանում են քարեփոխման տեմպերի արագացում, որպեսզի ավելի արագ անցնեն անցումային տնտեսության անհրաժեշտ շրջանը և ձեռք բերեն լիարժեք քարեփոխված տնտեսություն: Հասարակությունը հոգեմեծ է փոփոխություններից, իսկ ավելի ճշգրիտ՝ այն բանի մշտական անավարտությունից, ինչը կդրվում է սոցիալական ինստիտուտների և հարաբերությունների տրամախորձացիա:

Տնտեսական արժեքներում առավել զգալի տրոհվածությունը դրսևորվում է սեփականության ձևերի ու հարստության նկատմամբ մարդկանց վերաբերմունքի մեջ: Մասնավոր սեփականությունը որպես այսպիսին՝ դրականորեն է գնահատվում գործնականում բոլորի կողմից: Այս առումով հայ հասարակական գիտակցությունը բավականին առաջադեմ է: Մասնավոր սեփականության, մասնավոր թիզենսի,

սեփական գործի արժեքումը միշտ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցրել մեր մարդկանց հոգեկերտվածքում:

Այլ հարց է, թե ինչպիսին են մասնավոր սեփականության մասշտաբներն ու ոլորտները: Գոյություն ունեն տնտեսության ոլորտներ, որոնք, մարդկանց մեծամասնության կարծիքով, ենթակա չեն սեփականաշնորհման և պետք է լինեն պետության տնօրինության ներքո: Հարցումները ցույց են տալիս, որ հասարակության ճնշող մեծամասնությունը դրանք բժին է դառնում տրանսպարտը, կապն ու հարողակցության միջոցները, առողջապահությունը, համընդհանուր կրթությունը, պետության պաշտպանությունը և միջազգային կապերը: Իսկ տրանսպարտի այնպիսի տեսակներ, ինչպիսիք են ավիացիան, երկաթուղային տրանսպորտն ու մետաղալուծները՝ մարդկանց կարծիքով, պետք է ամբողջովին (կամ գրեթե ամբողջովին) լինեն պետության, այլ ոչ թե մասնավոր ձեռներեցիների սեփականությունը: Առողջապահության, կրթության համակարգերը, մասնավորապես՝ մանկապարտեզները, զբաղմունքները, պոլիկլինիկաներն ու իվանդոնոցները, պետք է գտնվեն պետության տնօրինության տակ: Մեծահասակ բնակչության մեկ երրորդի կարծիքով, նույնիսկ հեռուստատեսությունը, ռադիոն և գլխավոր թերթերը պետք է պատկանեն պետությանը: Պետական սեփականություն պետք է հանդիսանան նաև էներգետիկ արդյունաբերությունը, էլեկտրակայանները, ճանապարհները, ջրամատակարարումը, ռազմական արդյունաբերությունը, երկրի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող որոշ արտադրատեսակների ֆոդարկումը:

Հասարակական գիտակցությունը պատրաստ է մասնավոր սեփականության ոլորտին «հանձնել» առևտրի օբյեկտները, սպասարկման ոլորտը, բերքերի, հեռուստա- և ռադիոալիքների, մի մասը, սննդամթերքների արտադրությունը, բերք արդյունաբերությունը և շատ ու շատ այլ բաներ: Մի բանի տարիներ անց հասարակությունը համակերպվեց սֆարտով բժշկության և վճարովի մասնավոր բուհերի հետ: Սակայն տրանսպորտն և կապի մասնավորեցումը՝ մինչ այժմ էլ սուր վիճարանումներ են առաջացնում:

Հասարակական գիտակցությունն ևս մեկ րաժանման գիծ անցնում է պետության մեծ դերի և շուկայի ջերմեանը կործակիցների միջև: Վերջիններիս կարծիքով, մասնավոր սեփականություն ոլորտին կարելի է հանձնել այն ամենը կամ գրեթե ամենը, ինչը կարիք չունի հատուկ պետական կարգավորման: Այլ կերպ ասած, ամեն ինչ, րացի բանակից և ուսուցիչությունից, կարող է հանձնվել զանազան ընկերությունների և կորպորացիաների, այդ բվում և օտարերկրյա, մասնավոր անձանց ձեռքը: Պետությունը մի ամբողջ շարք նման ընկերություններում կարող է լինել փայտաբեր իր ծանրակշիռ բաժնետոմսերով, որպեսզի ամբողջովին

չկորցնի վերահսկողությունը՝ դրանց նկատմամբ:

Վերոհիշյալ վեճը երբեմն սուր ձևեր է ընդունում և դառնում բննարկման առարկա՝ երկրի խորհրդարանում: Ժողովուրդը մեղադրում է կառավարությանը՝ «Վալվածություն» և ազգային շահերին դավաճանելու մեջ, կապված սոցիալատույց գործարքների հետ, որոնք արդյունքում, օրինակ, հանրապետության հեռախոսացանցը համձնվեց մի հունական ընկերության մեծանշտիսային տիրապետմանը՝ 15 տարի ժամկետով: Աղմկահարույց գործարքների բժին է դասվում և իր ավանդաբեղով ու արտադրանքով հայտնի Երևանի կոնյակի գործարանի վաճառքը ֆրանսիական ֆիրմային, «Չկարբոնոց» միջազգային օդանավակայանի վաճառքը արգենտինացի հայ միլիոնատերի կողմից: Վերջին ժամանակներս շատ խոշոր արտադրական օբյեկտներ, ինչպես օրինակ, Հրազդանի ջերմակէկտրակայանը և նույնիսկ ատոմակայանը փոխանցվեցին ռուսական թիգրեսին՝ Հայաստանի պետական պարտքի դիմաց: Այս ամենն ընդդիմության կողմից սուր բննադատվում է և հասարակական կարծիքում (հաճախ արիեստակառուրեն) տպավորություն է ստեղծվում, որ երկիրը «վաճառվում է անօրոգով»:

Հարստությունն ու հարուստները առանձնակի դժգոհություն չեն առաջացրել հայերի մոտ: Երեկայիս պայմաններում «մոր հայերի» հանդեպ բացասական վերաբերմունքը բխում է նրանց հարստացման անօրեն սուղիների դատապարտումից: Հասարակական գիտակցության մեջ դատապարտման և պարսավանքի է ենթարկվում ոչ թե ինքնին հարստությունը կամ հարուստները, այլ ավելի շուտ, հարսության ձեռքբերման քրեական բնույթը, այն էլ՝ զանգվածային շքավորության փոնի վրա: Այն բանի գիտակցումը, որ սեփական քաղաքակրթության բիզնեսի հաշվին հնարավոր չէ Հայաստանի տնտեսական պայմաններում հարստանալ՝ առանց «վերնային» հզոր աջակցության, էլ ավելի է ամրապնդում փրտական վերաբերմունքը հարուստների նկատմամբ:

Ազատ շուկայական հարաբերություններն իրականում այնքան էլ ազատ դուրս չկան բոլորի համար: Տնտեսական հնարավորությունների հավասարությունը՝ սոցիալական արդարության գլխավոր պահանջն է, որ հասարակությունը դնում է պետության առջև: Պետությունը պետք է հանդես գա դատավորի դերում, որն ապահովում է հավասար հնարավորություններ՝ բոլորի համար և հետևում է խաղի կանոնների պահպանմանը:

Բնակչության տնտեսապես ակտիվ մասը, որն ընդունել է շուկայական հարաբերությունները և ձգտում է մտնել այդ հարաբերությունների մեջ՝ որպես ազատ ձեռներեց, պահանջում է պետությունից լուր մի բան՝ ազնիվ խաղ և հավասար մեկնարկային հնարավորությունների սպահովում: Շուկայի ջատագովները հենց սրա-

նով էլ տարբերվում են բնակչության մնացյալ մասից: Վերջիններս բժին դասվում են պետության օգնությանը անողջովին ապավինող անապահով, տոխապետ աղյուսի խավերը:

Սոցիալական շուկայական պետության մոդելը, որը պիտի նկատելի դեր խաղա երկրի տնտեսության մեջ՝ որպես գերազույց դատավոր, որպես իրավաբար, հետզհետե ամրակալվում է հայ հասարակական գիտակցությունում: Պետության դերի նույնպիսի ընթերցումը բավականին տարածված է ռուսական հասարակությունում: Ինչպես վկայում են ռուս գիտնականները, սոցիալական շուկայական տնտեսվարական այս մոդելը լրացվում է գերմանական «տնտեսական հրաշքի» հեղինակ Լյուդվիգ Էրհարդի անվերապահ պահանջով՝ «քարեկեցություն» բոլորի համար¹³⁰: Շուկայական տնտեսությանը սոցիալական պետությունը պետք է ապահովի հավասար հնարավորություններ բոլորի համար և հակազդի բևեռացմանը՝ հասարակությունում՝ ունեցվածքային հատկանիշով:

Տնտեսական անճ ու հասարակության քարեկեցությունը պետք է վերաբերեն նրա բոլոր սոցիալական շերտերին և խավերին՝ շատեղեղով խիստ սոցիալական հակադրություններ: «Պետության խնդիրը կայանում է նրանում, որպեսզի իրագործվի հիմնարար ընտրության գործողությունը և ոչ միայն իրագործվի, այլև հիմնավորվի, թե ինչու է այս կամ այն տեսակետը համարվում համընդհանուր: Իսկ այսօր պետությունը չի կարողանում կատարել իր այդ դերը: Այստեղ էլ ծագում է «քարեվոլյուցիների» և քաղաքացիների հիմնական զանգվածի միջև փոխադարձ անընթերցողությունը: Պետությունն ատանց ապագայի որոշակի պատկերի՝ ռուսաստանցիների համար ասես թե այնքան էլ պետություն չէ... Այստեղից էլ բնակչության մեջ զարգացող օտարասցումը ոչ միայն առածմին անձանցից և հիմնական պետական ինստիտուտներից, այլև, ըստ Եւրոյան, նաև պետությունից՝ որպես այդպիսին: Ռուսաստանցիների նշանակալի մասը պարզապես չի տեսնում նրա մեջ իրեն հարազատ բուն ռուսական պետականության գծեր: Միևնույն ժամանակ այն կուսանում է այդ գծերը որոշ ընդդիմադիր (կամ բվազիրընդդիմադիր) դեմքերի քաղաքական ճանաչում՝ նրանց վճարելով դրա դիմաց՝ անող աջակցությունը»¹³¹:

Հասարակական գիտակցության երկատմող կատարվում է նաև աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումների ասարթեկում: Երկրի պաշտոնական արտաքին քաղաքական կուրսը, ինչպես հայտնի է, հիմնվում է կոմպրոմիսարիզմի հայեցա-

կարգի վրա: Մա նշանակում է, որ Հայաստանն իր հարաբերություններում ղեկավարվում է այն սկզբունքով, համաձայն որի, հարաբերություններն Արևելքի հետ յախտը է խանգարեն Արևմուտքի հետ հարաբերությունների զարգացմանը: Կոնկրետ քաղաքականության մեջ՝ դա ենթադրում է համակողմանի հարաբերությունների գարգացում Միացյալ Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի հետ՝ պահպանելով Ռուսաստանի հետ ռազմավարական գործընկերությունն ու Իրանի հետ տնտեսական համագործակցությունը:

Հայաստանը ԱՄԿ-ի և Եվրոտիրերի անդամ է, մասնակցում է ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրին և ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ հասկահարելչական համագործակցությանը: Միաժամանակ Հայաստանն ամենասերտ ռազմաստրատեգիական համագործակցության մեջ է Ռուսաստանի հետ, ստորագրել է անվտանգության վերաբերյալ համաձայնագիր՝ ԱՊՀ շրջանակներում և սերտ հարաբերություններ է պահպանում Իրանի հետ: Արտա հարաբերություններ պահպանել երկու կողմերի հետ, որոնց միջև առկա է փոխնի մրցակցություն, երբեմն էլ՝ առճակատման հասնող, շատ թվար է: Բայց սառյած Հայաստանի ղեկավանգիտական գերատեսչությանը դա հաջողվում է:

Ինչ վերաբերում է հասարակական կարծիքին, ապա այստեղ ղեկավարողական հակադրությունը չի պահպանվում: Բնակչության համակրանքը Ռուսաստանի կողմն է: Բնակչության ավելի քան 70 %-ը Ռուսաստանին համարում է Հայաստանի քարեկանն ու ռազմավարական գործընկեր: Վնասվածորեն տրամադրված մասն առաջարկում է նույնիսկ միայնակ Բիլլոտսիսի-Ռուսաստան միությանը: Հայերի հասարակական կարծիքը փառաց արդեն Ռուսաստանի կողմն է: Դա բավական ժանրակչիտ պատճառներ ունի: Գլխավորը դրանցիկ՝ Հայաստանի անվտանգության և հարևան Թուրքիայի կողմից նրա տանձանների պաշտպանման ծրագրի հարցն է: Հայաստանի բնակչությունն իրեն մեծապես անվտանգ է զգում, երբ Թուրքիայի հետ պետական սահմանը հսկում են Ռուսաստանի (ավելի փոքր և ԱՀՄ-ի) զինված ուժերը:

Բացի այդ, Հայաստանին Ռուսաստանի հետ միաժողում են շատ փոքրիկ պատմական, մշակութային կապեր: Ռուսերեն լեզվի, ռուսական պատմության և մշակույթի իմացությունը նույնպես ոչ փորձաշնանակ դեր ունեն: Հայ մշակույթի և գիտության շատ և շատ անվանի ներկայացուցիչներ ստեղծագործել և աշխատել են Ռուսաստանում կամ այնտեղ են կրթություն ստացել: Մի խոսքով, ռուս-հայկական հարաբերություններն ունեն շատ խոր և հարուստ պատմություն: Ռ փերթպոս, ոչ պակաս կարևոր է Ռուսաստանում վիրխարի հայկական սկյուրի ակադեմիային, որը քաղական սերտորեն կապված է հայքնիքի հետ: Պատմական չէ, որ հայ

¹³⁰ О доминантах массового сознания. — В кн.: Россия на рубеже веков. М., РОССПЭН, 2000, с. 289.

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 246.

միգրանտների մեծ մասը (առյուծի բաժինը) մեկնում է Ռուսաստան: Այսպիսով, Հայաստանի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը կողմնորոշված է դեպի Ռուսաստան և միայն 30 %-ը՝ Եվրոպա և ԱՄՆ: Օրինակի համար, Վրաստանում բնակչության 70 %-ը կողմնորոշված է դեպի Արևմուտք, և սակ 30 %-ը՝ Ռուսաստան: Աղբյուրները բնակչության մոտ կեսը կողմնորոշված է դեպի Ռուսաստան, իսկ մյուս կեսը՝ Արևմուտք¹³²:

Իհարկե, հայ բնակչության մեծ մասի կողմնորոշումը դեպի Ռուսաստան բնավ չի նշանակում, որ նրանք բացառաբար են վերաբերում Արևմուտքին, սակայն ևս որ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի Նյու-Յորքի վրա ահաբեկչական հարձակումից հետո, ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի դիրքորոշումները շատ հարցերում մերժեցան: Սա Հայաստանին բույլ է տալիս էլ ավելի արդյունավետ կերպով իրագործել լայն համագործակցության քաղաքականությունն այն մեծ պետությունների և միջազգային ուժերի հետ, որոնք հետադարձություն են դնում Կովկասյան տարածաշրջանում ծավալվող իրադարձությունների նկատմամբ:

Հասարակական կարծիքը՝ աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումների իր տարածվածությամբ հանդերձ, արգելի վերաբերմունք չի տաժում հակառակ միտումների հանդեպ: Յուրաքանչյուր կողմն իրեն իրավունք է վերապահում շահաձայնել հակառակ տեսակետի հետ՝ առանց քշմամանքի կամ հակամարտության նշանների: Գաղափարների և հայացքների բախումը, քարտեռայնությամբ, չի փոխակերպվում սոցիալական կոնֆլիկտի՝ հասարակության տարբեր խավերի միջև: Հայ հասարակության տրոհված գիտակցությունը, այդուհանդերձ, չի ծնում արգելի քաղաքացիական կոնֆլիկտ: Հակամարտությունը ներմտնափակ է զանազան սոցիալական շերտերի հայացքների մեջ և դրսևորվում ամենատակն եկնական ռազմավարության ընտրության մեջ, բայց չի դառնում սոցիալական առճակատումների հիմնական պատճառ:

Բաժանարար ևս մեկ գիծ է երևան գալիս հասարակական գիտակցության մեջ՝ Հայաստանի անկախության կողմնակիցների և Հայաստանի՝ ինչ-որ մի մեծ միությանը միանալու կողմնակիցների միջև: Հայկական պետության զարգացման անկախ ուղու կողմնակիցները և ՍՀՄ-ի փլուզումից դեռ շատ առաջ հետևում էին ազգային պետության ստեղծման կամ, ավելի ճիշտ, վերականգնման հայեցակարգին: Հայաստանը կորցրել է ազգային պետականությունը թագմաթիվ պատերազմ-

ների արդյունքում՝ դեռ XIII դարում: Պետականությունը վերականգնվել է 1918 թ. առաջին հայկական հանրապետության տեսքով, որը գոյատևեց երկու տարուց քիչ ավելի: Բոլշևիկյան հեղափոխության և խորհրդայնացման արդյունքում 1921 թ. ստեղծվեց Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը՝ ԽՍՀՄ-ի կազմում: 1991 թ.-ից սկսվում է հայկական երրորդ հանրապետության ժամանակաշրջանը՝ որպես անկախ ժողովրդավարական պետության: Պետական անկախության ճեղքերման առաջին տարիներին զարգացման անկախ ուղու կողմնակիցները փոքրամասնություն էին կազմում: Այսօր նրանք կազմում են բնակչության երկու երրորդից ավելին, եթե դատելու լինե՞նք սոցիոլոգիական հարցումների արդյունքների: Հասարակական գիտակցության մեջ արժեզրկվեց ժողովրդավարական հասարակարգի բուն գաղափարը: Ի հայտ եկավ «ուժեղ ձեռքի» կարոտակ, որը կկարողանար դուրս բերել երկիրը քառսից: Ուժեղացան հոռետեսական տրամադրությունները Հայաստանի՝ որպես անկախ պետության քարգավաճման հնարավորության նկատմամբ:

Անկախության հռչակումից ընդամենը մեկ տարի անց բնակչության 28 %-ը ցանկություն է հայտնել վերականգնել նախկին Միությունը: Իսկ ըստ մյուս (1993 թ.) հարցումների, հարցվողների 43 %-ը Հայաստանի սպազան տեսնում են ԱՊՀ-ի կազմում, 12 %-ը՝ կոնֆեդերացիայի շրջանակներում և լոկ 22 %-ն է հավատում ինքնուրույն զարգացմանը¹³³: Հետաքրքիր է, որ Հայաստանի բնակչության նույն այդ 22 %-ը Լեռնային Ղարաբաղի սպազան էլ է կապում անկախ պետության զարգացման հետ՝ Հայաստանին և Աղբյուրեանի սահմանակից տարածքի վրա:

Չարգացման անկախ ուղու կողմնակիցները հավատում են, որ թե՛ Հայաստանը, թե՛ Ղարաբաղը լիովին կարող են գոյություն ունենալ որպես երկու անկախ պետություններ և ապահովել իրենց անվտանգությունն այս դժվարին տարածաշրջանում: Անցած տարիների փորձն ամրապնդում է նրանց այն համոզմունքը, որ ոչ միայն Հայաստանը, այլև տարածաշրջանի երկրորդ հայկական պետությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, լիովին ի գորտ են սպազանել իրենց և ապահովել իրենց անկախ պետականության անվտանգությունը:

Սակայն, ռազմական անվտանգության հետ մեկտեղ, անհրաժեշտ է ապահովել պետության ազատ շուկայական զարգացման հնարավորությունը: Ահա այստեղ, նրանց ծայերը, ուլքեր հակառակ տեսակետ ունեն, սկսում են ավելի ու ավելի քարճր հնչել: Ընդդիմադիր տեսակետի կողմնակիցներն այնքան էլ մեծ քիվ

¹³² Перспективы решения конфликтов на Кавказе. Рук. проекта Г. Погосян, Ереван, АСА, 2001. - Трансформация конфликтов на Южном Кавказе. Материалы I международной конференции. Тбилиси 9-11 декабря 2001г. Тбилиси, 2002.

¹³³ Погосян Г.А. Судьба армянства в Армении. - Социологические исследования, М., 1994, N 10, с. 154.

չեն կազմում հասարակությունում, բայց նրանց փաստարկումներն արձագանք են գտնում քնակչության ամենատարատ շերտերի շրջանում: Նրանց հիմնական փաստարկն այն է, որ գլոբալացման պայմաններում տնտեսապես բոլոր Հայաստանը չի կարող գոյատևել՝ հենվելով միայն իր սեփական ուժերի վրա: Այդ պատճառով այն պետք է մտնի որևէ մեծ պետության կազմի մեջ, դառնա մի որևիցե առավել զորեղ պետության կամ միության մասը:

Ունանք որպես «մեծ ելքայա» առաջարկում են Բելլոտսիա-Ռուսաստան միությունը, մյուսները՝ Եվրամիությունը: Այս բեմալով հրապարակային քանակներն արտացոլվում են ՋԼՄ-ներում, որպես կանոն, ընտրություններից առաջ: Չի կարելի ասել, բե այս հիմնայինը հասարակական գիտակցության մակերևույթին և խոսվում է սոցիալական միտքը, բայց, այնուամենայն, անկախ հայկական պետության ազգային վերաբերյալ տարակարծությունը՝ սոցիալական գիտակցության բնութագրական գծերից է: Կարծիքների երկնյուղափոխվածությունն արտահայտվում է ոչ այնքան ցայտուն, սակայն այն «ամրակալված» հասարակության արժեքային-կոմպերտումային համակարգին: Հետաքրքիր է, որ ռուս սոցիոլոգները ևս 90-ական թվականների ողջ ընթացքում գանգվածային գիտակցությունում արձանագրել են այնպիսի բացասական զգացումներ, հույզերի գերակշռություն, ինչպիսիք են վախը, տագնապը, անվստահությունն ապագայի հանդեպ¹³⁴:

Եվս մեկ երկատվածություն հասարակական գիտակցության մեջ դիտարկվում է հայերի ազգային կամ էթնիկական ինքնաճանաչական հոգեբանական պահանջներում: Տարբեր էտապներում և տարբեր ակտիվներով հասարակական գիտակցությունը համախմբվում է՝ ելնելով «մեծ» և «մրան» այլընտրանքային մոդելների հակադրությունից: Ընդ որում, եթե որպես «մեծ» միշտ հանդես է գալիս հայաստանաբնակ բնիկ ժողովուրդը, ապա որպես «մրան»՝ կախված հրատապ քաղաքական ներատեսուից՝ որպես կանոն հանդես են գալիս սփյուռքահայերը, փոխտասականները, «արցախիսպայերը», և, նույնիսկ, իշխանությունը:

Հայկական էթնոսի ներսում առկա են մարդկանց խմբեր, որոնք, ինչ-ինչ հանգամանքների դեռումով, հակադրվում են միմյանց: Թեև այդ հակադրումը կատարվում է հասարակական գիտակցության ասպարեզում, այն քնավ չի կրում հայեցողական բնույթ, այլ արտացոլում է իրական ներազգային կյանքում առկա հակասություններն ու կոնֆլիկտները: Ջորջինսկի, որով տարածայնություններ ու լարվածություն գոյություն ունի տեղաբնիկ հայերի և Ադրբեջանից փոխտասականե-

րի, արցախահայերի, ինչպես նաև՝ Ղաթարաղյց եկամտերի միջև հատկապես վերջին տարիներին, արտերկրից վերադարձող հարստացած հայերի միջև:

Ինչ վերաբերում է հասարակության և իշխանության հակադրությանը, տարայն ևս գործում է «մեծ» և «մրան» սխեմայով, որն արդեն սկսել է պարբերաբար կրկնվող բնույթ կրել: Ժողովրդավարական կառավարման տարիների ընթացքում, հասարակության և իշխանության միջև ջրբաժանը, որքան էլ դա զարմանալի է, էլ ավելի խորացավ: Հասարակությունը հայտնվել է կայուն քաղաքական օտարվածության վիճակում, իսկ իշխանությունները ժողովրդին մերժեցող փորձեր են կատարում, բացառությամբ մախրեմական արշավների կարճ շրջան: Ժողովուրդը արդեն վարժվել է այն մտքից, որ իշխանությունը չի բացատրվում իր ժողովրդի հետ, չի խորհրդակցում նրա հետ և հարկ չի համարում լսել նրա կարծիքը կամ հաշվետու լինել նրա առջև, երբ քննարկվում են կենսահույզ հարցեր:

Իշխանությունն ու ժողովուրդը Հայաստանում վաղուց արդեն շարժվում են չիտանվող ինտագրիտիվ տարված սեփական հոգեբան և տագնապներով: Ժամանակ է ժամանակ երկխոսության երկարատև դադարներն ընդմիջվում են իշխող վերնախավի ներկայացուցիչների առանձին էլույթներով, որոնք, որպես կանոն, ոչնչով չեն ավարտվում և ոչ մի շարունակություն չեն ունենում: Ժողովուրդը շարունակում է պահպանել կատարյալ լռություն:

Հարցերությունները սփյուռքի հետ վերջին տարիներին նկատելիորեն աշխուժացել են, թեև իրենց վրա կրում են նախկին ժամանակների որոշակի աճականումն ողորչը: Դեռևս 1946 թ. հայրենիք ժամանած հայ հայրենադարձներն աղյակել է լիովին չհարմարվեցին և առաջին կիս դարավորումս պարագայում մեկնեցին Արևմուտք: Տեղի հայերն այն ժամանակ նրանք ընդունեցին շատ ցրեճ ու փրկաբաց, բայց շուտով զգացնել տվեցին տարբերությունները՝ դաստիարակության, մշակույթի, առօրյա սովորույթների և վարքի մեջ: Հայրենադարձ հայերին անվանակրեցին «աղբարներ»՝ «ախարներ» (արևմտահայերենով աղյակել և արտաբերվում «ախպեր» բառը, որ նշանակում է եղբայր), ինչն ինքնին արդեն վկայում է «մեծ»-ի և «մրան»-ի սահմանագատման մասին:

Այժմ դիտվում է հակառակ պատկերը: Հին հայկական սփյուռքն արտերկրում այնքան էլ մեծ ոգևորությամբ չի վերաբերվում այն հայերին, որոնք քսում են անկախ Հայաստանը՝ աշխատանքի և լավ կյանքի որոնումներով: Նրանք գզուշավորությամբ են ընդունում եկվորներին, անվանում են նրանց «հայաստանցի» (բառացիորեն՝ «Հայաստանից») այդպիսով յուրօրինակ հոգեբանական սահմանագատում անցկացնելով իրենց և «հայաստանցիներին» միջև:

Դրա հետ մեկտեղ, Հայաստանի քնակչիները շատ բարձր են գնահատում այն

¹³⁴ О доминантах массового сознания. — В кн.:Россия на рубеже веков. М., РОССПЭН, 2000, с. 365.

վիթխարի քաղաքական և նյութական օգնությունը, որ ցուցաբերում են սփյուռքի հայերը, ինչպես նաև նրանց չափազանց կարևոր և արդյունավետ աջակցությունը երիտասարդ հայկական պետությանը՝ միջազգային քանակություններում և դիվանագիտական հարաբերություններում: Երախտագիտության զգացումը ծածկում է կենցաղային կամ հոգեբանական հողի վրա ծագող մանր գծությունները: Ընչտ ևս այն կերպ էլ սփյուռքի հայերն են այդ փակում կյանքի շատ հանգամանքների վրա՝ հանրապետության ներսում, որոնք քացահայտող են նրանց սրտով չեն, հիանալի գիտակցելով, որ դրանք կարող են ժամանակավոր բնույթ կրել, և որ ամենագլխավորը՝ հայրենիքին օգնեն է՝ դառնալու ուժեղ, զարգացած և ժողովրդավարական պետություն: Նրանց համար, ովքեր շատ տարիներ արտել են օտարապետ մեջ և չեն ունեցել ազգային պետականություն, շատ կարևոր է գիտակցել, որ իրենց քիչուրիքն կանգնած է Հայաստանի անկախ պետությունը: Խորհրդանշական է, որ վերջերս բազմաթիվ լիբանանահայեր՝ Իսրայելի կողմից ինտենսիվ ռմբակոծությունների ժամանակ, նախընտրեցին ժամանակավորապես պատասպարել Մայր Հայրենիքում:

2.8. ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՏԵՈՐԱԿՐՈՒՄԻՆ ԸՐԱՋՆՈՒՄ

Խորհրդային պետության գաղափարախոսության և ազգային քաղաքականության կարևոր բնութագրերից էր ազգային նվազեցումը, խորհրդային ազգերի այսպես կոչված մերձեցումը և, ի վերջո, ուժացումը: Խորհրդային կարգի անկումից հետո ազգային ինքնագիտակցությունը որպես ընդկուս է մասկին քաղաքականությանը, յուրահատուկ վերածնունդ ապրեց: Որոշ հեղինակներ գտնում են, որ ազգային ինքնագիտակցության սրունք տեղի է ունենում ցանկացած փոխակերպվող հասարակության մեջ: Այդ կապակցությամբ Ի. Վ. Տատարենկոն գրում է. «Պատմական հետազոտությունները հաստատում են, որ գոյություն ունեցող արժեքների, վարքի ճորտերի կանոնների համակարգի քանդման դեպքում մեծ քանակությամբ մարդիկ ազգային նույնականությունը սկսում են ընկալել որպես կայունության, ավանդույթների հետ կապի այն կղզակը, որը կայունություն է տալիս նրանց գոյությանը»¹³⁵: Ազգային ինքնագի-

տակցության սրման հետ միաժամանակ արբնագան նաև խորհրդային պետության մեջ արհեստականորեն կոծկված ազգային հիմնախնդիրների հիմք հանդիսանալով զանազան ազգային ու ազգայնամոլական շարժումների, միջերկրկական կոնֆլիկտների համար: Ազգային ինքնագիտակցության արբնացումը բեկում մտցրեց մեր ազգի զարգացման հազարամյակների պատմություն ունեցող գործընթացի մեջ: Ըստ որում, հետհեղափոխական շրջանի ազգայնամոլական միտումները շատ արագ իրենց տեղը զիջեցին կոնստրուկտիվ զարգացումներին: Այդ զարգացումներից մասն է առաջ պետք է նշել ազգային շահերն արտացոլող քաղաքականությունը, ազգային իդեալների ձևավորումը: Վերջինս համարվում է ազգային ինքնագիտակցության զարգացման կարևորագույն մի փուլ, յուրահատուկ փարոս, որն արտացոլում է ազգային մոտակի և հեռակա նպատակներն ու զարգացման ուղղությունները¹³⁶: Այդ ուղղություններից այսօր պետք է կարևորել ազգային ինքնագիտակցության երկատվածության հաղթահարման գործընթացը: Հնուց ի վեր մեզամից յուրաքանչյուրի ազգային ինքնագիտակցության մեջ առանձնացված են արևմտահայրն ու արևելահայրն: Այդ երկառավածությունը յուրահատուկ մեծի ու նրանի արժեք ունեւրողուակի անվաստաության, հակադրվածության դիրքորոշումներով: Վերջին տարիներին այս երկատվածության որոշակի մեղմացում է նկատվում: Պատճառը մի կողմից արևմտահայության ու արևելահայության շփումների կտրուկ ան է, որը պայմանավորված է արտերկրում ազատ տեղաշարժվելու, ինտերնետի միջոցով իրար հետ շփվելու հնարավորությունների ընդլայնմամբ: Օրինակ, ինտերնետում, ինչպես հայտնի է գործում են բազմաթիվ հայկական կայքեր, այսպես կոչված «չաբեր», որոնցում ամենատարբեր երկրների հայերն իրար հետ շփվում են, ծանոթություններ հաստատում, ներկայացնում միմյանց պրոբլեմներ: Հայաստանի Հանրապետության կյանքում արևմտահայերի ներկայությունն այսօր նկատելիորեն մեծացել է: Այսօր արտերկրի հայության ներկայացուցիչները մեզանում ալիելի ու ալիելի մեծ տեղ են զբաղեցնում բիզնեսում, ակտիվորեն մասնակցում են քաղաքական կյանքում, ներկայացված են խորհրդարանում, բարձրաստիճան պաշտոններ են զբաղեցնում: Արվեստի, մշակույթի, գիտության ոլորտի շատ գործիչներ տեղափոխվել են Հայաստան ու իրենց կարիերան այստեղ են իրականացնում: Ազգային ինքնագիտակցության երկատվածության հաղթահարման մասին են վկայում խառը ամուսնությունները,

¹³⁵ Татаренко И.В. Национальная идентификация в переходных обществах. Автореферат Диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. М., 2003, с. 8.

¹³⁶ Նույն տեղում:

որոնք այսօր տասնապատիկ ավելացել են: Արտերկրի շատ հայեր, նույնիսկ վարպետները տեղափոխվում են Հայաստան, ամուսնանում ու մշտական բնակություն հաստատում այստեղ:

Ազգային ինքնագիտակցության երկատվածության հաղթահարման ուղղությամբ շուտափեղի փոփոխություններ են կատարվում: Խոսքը համահայկական միջոցառումների՝ այդպիսին խաղերի, գիտական ու մշակութային հավաքների, երիտասարդական միջոցառումների, տուրիստական արշավների և այլնի մասին է, որ կազմակերպվում է պետության հովանավորությամբ: Այս ուղղությամբ նշանակալի քայլ կարելի է համարել երկրադաշտագիտության մասին օրենքի ընդունումը: Չափազանց կարևոր ենք համարում նաև այն, որ արևմտյան Հայաստանում իրականացված գենոցիդի ընդունման հիմնահարցը պետական մակարդակով է բարձրացվում, ինչն էլ ավելի է նպաստում այն որպես համահայկական հիմնախնդիր ընկալելուն (հարկե, նախկինում էլ արևելահայությունը գենոցիդն իր հիմնախնդիրն էր համարում, սակայն առաջ, պետությունը, հայտնի հանգամանքների բերումով չէր կարող բացահայտորեն բարձրացնել այդ հարցը):

Դրական կողմերի հետ միաժամանակ առկա են նաև ազգային նույնակառույցային վրա բացասական ներգործություններ ունեցող հանգամանքներ: Դա նախ և առաջ այսպես կոչված գլոբալիզացիոն գործընթացներն են, ինչը ազգային նույնակառույցային հետ կապված լուրջ տագնապներ է հարույցում ոչ միայն մեր, այլև համաշխարհային մակարդակում: Այդ կապակցությամբ Կ.Ք. Բարենեկը գրում է. «...ազգային նույնակառույցային փնտրտուրի գործընթացը ժամանակակից աշխարհում համընդհանուր պատմական և սոցիոմշակութային միտում է, որը մտել է իր զարգացման ճգնաժամային փուլը»¹²⁷: Կարծում ենք, որ մեզանում մնան ճգնաժամի մասին խոսելի առաջմ վաղ է, սակայն այնուամենայնիվ, պիտի ենթադրել, որ համաշխարհային զարգացման գործընթացները մեզ էլ հանգեցնելու են դրան:

Ազգային ինքնագիտակցությանը և նույնակառույցայինը սպառնացող մյուս վտանգավոր ներգործությունը մասնագետները կապում են աղանդավորական

շարժումների հետ¹²⁸: Դրանց գաղափարախոսությունների նույնիսկ մակերեսային վերլուծությունն ակնհայտ է դարձնում, որ առաջնային նպատակներից մեկը հավատացյալների մեջ ազգայինի աղավաղումն է, վերացական կոսմոպոլիտիզմի սերմանումը, ազգային արժեքների, ծեսերի ու սովորությունների փոխարինումը օտարամուտ, համախոս դեստրուկտիվ արժեքներով, ավանդույթներով, որոնց հիմնական նպատակը մարդուն փակատար կախվածությամբ մեջ պահելն է:

¹²⁷ Бареев К.В. Современный российский кризис и проблема национальной идентичности // Человек постсоветского пространства: Сборник материалов конференции. Выпуск 3 / Под ред. В.В. Пардваняна. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2005, с. 99.

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 99-103: